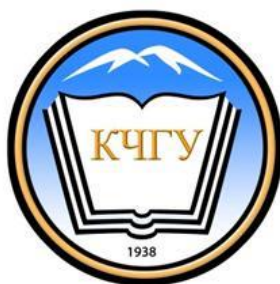

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени У.Д. АЛИЕВА

Алиева Т.К.

МОРФОЛОГИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА
(ИМЕННЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ)

Учебно-методическое пособие

*для студентов по направлению подготовки 44.03.05
Родной язык и литература; русский язык*

Карачаевск 2019

УДК 81=35
ББК 81 (2р-6К-Б)
Д 60

Печатается по решению редакционно-издательского совета Карачаево-Черкесского государственного университета имени У. Д. Алиева

Алиева Т.К. Морфология карачаево-балкарского языка (именные части речи)/ Сборник упражнений для самостоятельной работы – Карачаевск: Изд-во КЧГУ, 2019. - 44с.

В данное издание вошли упражнения по курсу морфологии карачаево-балкарского языка. В нем представлен дидактический материал по именным частям речи. Упражнения нацелены на закрепление лингвистических компетенций студентов, полученных в ходе изучения теоретического материала по карачаево-балкарской грамматике.

Издание предназначено для студентов, обучающихся по специальности – Родной язык и литература; русский язык

Составитель: профессор Алиева Т.К.
Рецензент: доцент Хапаева С.М.

© Карачаево-Черкесский государственный университет
имени У.Д. Алиева, 2019

БАШЛАРЫ

Пояснительная записка	4
Ал сёз	5
Ат.....	6
Сыфат.....	22
Санау.....	31
Алмаш	35
Сёзлеу.....	38
Къысхартыула	43

Пояснительная записка

Известно, что внеаудиторная самостоятельная работа — это деятельность студентов по усвоению знаний и умений, направляемая преподавателем, но протекающая без его непосредственного участия. Какие бы квалифицированные преподаватели ни осуществляли образовательный процесс, основную работу, связанную с овладением знаниями, студенты должны реализовывать самостоятельно. Говоря о значении самообразования в формировании профессиональной компетентности будущих специалистов, следует отметить, что никакие инструкции, наставления, убеждения - т.е. никакое воздействие извне - не сравнится с самостоятельной деятельностью по эффективности. При организации СРС преподаватели должны стремиться пробудить у студентов желание стать самостоятельными исследователями в овладении знаниями для своей будущей специальности. Выполнение заданий внеаудиторной самостоятельной работы позволит студентам развить и закрепить необходимые для этого качества. Для внеаудиторного изучения морфологии родного языка предлагаются вопросы и упражнения по темам, основной материал которых рассмотрен на аудиторных занятиях. Данные задания для самостоятельной работы студентов имеют цель расширения кругозора студентов, углубления их знаний, развития стремления к исследовательской деятельности, формирования элементов творчества.

Цель данного пособия – оказать помощь преподавателям в организации самостоятельной работы студентов по родному языку (морфология). Суть самостоятельной работы заключается в содействии оптимальному усвоению студентами учебного материала, развитию их познавательной активности, готовности и потребности в самообразовании.

При организации СРС преподаватели должны стремиться пробудить у студентов желание стать самостоятельными исследователями в овладении знаниями для своей будущей специальности. В процессе подготовки учителя родного языка необходимо учитывать вектор направлений новых методик. Современный век с огромным потоком информации требует от студентов новых видов умений и навыков профессиональной деятельности. Выполнение заданий внеаудиторной самостоятельной работы позволит студентам развить и закрепить необходимые для этого качества.

Ал сёз

Бу методика болушлукъ Къарачай-Черкес кърал университетни ана тил бла литература эмда орус тил бёлюмюню студентлерини «Къарачай-малкъар тилн (родной язык)» деген дисциплинадан студентлени лекциялада берилген билимлерин бегитирге болушлуду.

Болушлукъ китабны къурамына кирген ишле студентле кеси башларына толтурургъа буюрулгъан ишледиле.

Аудиторияны тышында баааджарылыргъа буюрулгъан ишле студентлеге кеслери башларына толтурургъа буюрулгъан ишле болсала да, устазны башчылыгъы бла къуралгъан ишле болургъа керекдиле. Студентле кеси башларына толтургъан ишлени магъаналары уллуду: аланы не къадар да юслерине ёре туруб, фатауала окъуб, терсликлерин кёргюзтуб тургъандан эсе, кеслери сагъыш этиб, тюз эсеблеге кеси башлары бла келгенлери хайырлыды. Быллай болушлулукъла студентлеге эс табдырадыла, окъуугъа учундурадыла, ишлерге къызындырадыла, устазлыкъ санагъатны сюерге, не къадар да кёб, агъачлы билим алыргъа, устазлыкъ санагъатндан билим алыргъа огъуна (дерслени бериуню методикасын иги билирге) юретдиле. Аудиториядан тышында билим алыу дерследе окъулгъан темаланы тышындан чыеъмайды, къуру аланы бегитирге багъышланады, ол билимлени кенгирек, уллуракъ, кючлюрек этиуню сюреди. Морфология бёлюмню юсю бла къуралгъан ишле студентлеге кеслери башына ишлерге юретгенден сора да илму ишле джазаргъа болушады, илму джаны бла чыгъармачылыкъ ишлеге учундурады.

Бу болушлукъну мураты – къарачай-малкъар тилни окъугъан студентлеге иги билим бериуге джораланнганды, устазлагъа студентлени кеси башларына ишлетирге юретиуню къурауда уллу болушлукъ этерикди. Болушлукъ китабны джарашдыргъан кёзюуде аны автору бусагъатдагъы билим бериу санагъатны джангы методикаларын хайырландырыб джарашдыргъанды.

Методика болушлукъда берилген ишле къарачай-малкъар тилни ат кесеклерини (атны, сыфатны, санауну, алмашны эм сёзлеуню) лексика-грамматика категориялары бла байламлыдыла: атны белгилилик/белгисизлик, болуш, иелик категорияларына ишле, сыфатны дараджаларына, магъана джаны бла къауумларына, санауну магъана эм грамматика джаны бла къауумларына, аланы къуралыуларына, алмашны магъана джаны бла къауумларына, болушлада тюрлениулерине, сёзлеуню магъана джаны бла къауумларына, тилни бу кесеклерини синтаксис къуллукъларына аталгъан ишле бериледиле.

Ат

1-чи иш. *Атланы белгилегиз, аланы къайсы лексика-грамматика къауумгъа киргенлерин айтыгъыз.*

1. Элде кёргендиле вертолётну кьоннганын. 2. Булутла Минги Тау табадан келедиле. 3. Джолоучу терлеген атын элни огъары джанында тохтатды. 4. Махмут, атасын эслеб, ресторанны аллындан джанлады. 5. Джолоучу атын юйню аллында тохтатды. 6. Ол, нёгерлерин чакъыра, дорбунну ичине кирди (Х.А.). 7. (Сарытюзчюле) кьонакъланы арбазда, адетге кёре, атларындан тюшюрюб, кьонакъ юйге киргизедиле (Б. М.). 8. Районну ара элинде кёб терек салыннганды («Къарачай» газет). 9. Гокка хансла чыкыгъан талада чыгъанакъ, мурса да битеди (Х. О.). 10. Айжаякъ, келин болуб, юй тёрюнде тохтасын (Ф.). 11. Кязим Мечиев Шыкы элде туугъанды. 12. Бузоу орунда бир тана жан сюегинден тюшюбдю (Б.Г.). 13. Бу чегетде айю кёрюнемейди. 14. Шахарда кёб кърал, джамагъат, илму, окъуу, кьурулуш, саурукыгъа къарагъан д. а. к. учреждениеле бла организацияла ишлейдиле («Къарачай» газет) 15. Иван кьууанч джыламугъун джашыралмайды, зыбыр кьоллары бла кёзлерин, бурунун сюрте сюеледи (Х.О.). 16. Къаблан, адетдеча, келинни мюйюшге сюетди (Къ. Къ.). 17. Джюнюс кьабырны юсюне сын орунуна бир боз чукуй ташны сюетди (Б.Г.). 18. Сослан кенг тенгегин эшикге тиреди (Б.Х.).

2-чи иш. *Атла къайсы санда болгъанларын айтыгъыз. Къайсы атла кьуру бирлик санда джюрютюлгенлерин эмда къайсы атла кьуру кёблюк санда джюрютюлгенлерин белгилегиз. Аланы магъаналарын ачыкылагъыз.*

1. Ол (Муслимат) ийнекни мал орунда такъды (Х.О.). 2. Джолоучула кыш кьошха джетдиле, атланы кьош аллында къантардыла (Б.Х.). 3. (Ибрахим) мылы кырдык ичинден бир уллу кёк минчакъны, сермеб алыб, кьойнуна сукъду (Б.Г.). 4. Асият челегин суугъа сукъду (М.Ш.). 5. Анасы сабийин бауурундан орундукыгъа кьаблады. 6. Анисат ийнеге халы сууурду. 7. (Креонт:) Иерме адамла баралмаз джерге, Джаны сау таш дорбуннга бегитирме (Антигонаны) (М.Т.). 8. Джаз башы джабалакъ кьол-

ну, сыртны, тауну, ташны акъ джабыугъа бёлегенди (М.Ш.). 9. Ай, сырт башындан чыгъыб, джарыгъын элге, сабанлагъа джайды (Къ. Д.). 10. (Чыккы кызы), дагъыда базманнга къарамай, ачыудан чачыла тургъан Фердауусха эс бурмай, кёзлерин сатыу столда маймез тобха ийди. Салих костюмуну джагъасына дебутагъа значокну къадады («Къарачай» газет). 11. Дахир халкъны совхозну клубуна джыйды (Ж. Т.). 12. Абидат кызы болгъан отоугъа кирди (Х. К.). 13. Адмирал Ф. Громов Кытайгъа баргъанды (З.). Мёлехан, челеклени дынгырдата, суугъа кетди (Х. А.). 14. Ала (Ануар бла Фердау), нёгерлерин озуб, нартых бахчагъа узаядыла (Б. Х.). 15. Къартдан кёзюн алмай, джашчыкъ юйюне къачады («Къарачай» газет) 16. Джылтыраб, кызыларыб чыкыгъан огъурлу кюнню кёзю чарс туманнга кёмюлдю (Б.М.)

3-чю иш. *Атланы болуш формаларын белгилегиз, джалгъауларын табыгъыз.*

1. Къурман болайым халал джанчыгъынга, деб амма хакъ кёлю бла разылыгъын танытады (О.А.). 2. Абба, амма, эшик аллына кюн тийгенди! Келигиз, кюннге чыгъайыкъ! – деди Айсанатчыкъ (О.А.). 3. Айсанатчыкъ тюзелгенди Аббаны ангыларгъа: чал къашлары ёрге-энишге кымылдай башлагъанлай, Аббаны джарыкъланнганын билиб, къонгурау таууш этиб кюледи (О.А.).

4-чю иш. *Иесиз атлада ноль формалы болушланы табыгъыз, аланы синтаксис къуллукъларын белгилегиз.*

1. Айран бла гыржын ашаргъа сую эсенг, къолунга кюрек ал (Н.с.). 2. Айтылгъан иш бишер, кымылдагъан тиш тюшер (Н.с.). 3. Ахшы болса джолдаш, хар ишинги аны бла ойлаш (Н.с.). 4. Ахшылыкъгъа ахшылыкъ – хар кимни да ишиди, аманлыкъгъа ахшылыкъ – ахшыланы ишиди (Н.с.). 5. Ахшылыкъны унутма, аманлыкъны эсде тутма (Н.с.).

5-чи иш. *Баш болушда атланы табыгъыз, аланы синтаксис къул-
лукъларын белгилегиз.*

1. Университетге барсанг, бу джолну бараса // Университет-
ге бу джол бла барылады. 2. Россейде кѣб байрам кюнлени бел-
гилейдиле. 3. Элде кѣргендиле вертолѣтну къоннганын. 4. Мен
ачхычны хурджунумда тутама. 5. Суу баргъан джерде кѣк
кырдык ѳседи. 6. Таулада кърар джауубду. 7. Джерге кырдык
чыккыгъанды. 8. Юйде ким эсе да олтурады. 9. Китаб сумкада ту-
рады. 10. Сурат къабыргъада тагъылады. 11. Таякъ джерде аты-
лады. 12. Къоян тешике кирди. 13. Акъылым джай солугъан
джерлериме кетди. 14. Кърарт тапчаннга таянды. 15. Бу дуня-
гъа нек келгенсе? 16. Абба къронаккыгъа джуууккылашды.
17. Тюлкю уругъа тюшгенди. 18. Ол зат акъылыма кирмейди
(Ж. З.). 19. Сабийле школгъа барадыла. 20. Туман таудан элге
джайылды (Ж. Ток.). 21. Амма туудуккычугъун школгъа дери
ашырды. 22. Къронаккы стол артына олтурду/столгъа олтурду.
23. Ашарыккы ийис саулай юйге джайылды. 24. Ит юйню босаг-
гасына джатды. 25. Ат кѣлню ѳтдю.

6-чы иш. *Тамамлаучу болушну ноль формасында келген атланы
табыгъыз, атланы синтаксис къуллукъларын белгилегиз.*

1. Тереклени арасында кърарыусуз къроян балачыккыла джорта
айланадыла. 2. Шахар бла элни арасында автобусла джюрюйдю-
ле. 3. - Олтур, - дедиле анга, - кърартланы арасында, олтур джыр-
чыны орнуна (Къ. Къ.). 4. Кечени арасында бизге къронаккыла
келдиле. 5. Эки терезе къранганы арасындан ламба джарыккы ура-
ды (Х. А.). 6. Кърарачай халккыны арасындан белгили джазыучула
чыккыгъандыла. 7. Уруш деген алайды: бюгюн сау джигит тамбла
саула арасындан джоккы болады (Къ. Къ.). 8. Масхут атасыны ал-
лына чабды. 9. Джолоучу терлеген атын чайхананы аллында
тохтатды. 10. Махмут, атасын эслеб, ресторанны аллындан
джанлады. 11. Мен эсем, стол джанында таймай олтура эдим
(А. Урт.). 12. Кърарт поэт ташчыны къратына барды, тенгича
(Къ. Къ.).

7-чи иш. «Къайры?» деген соруугъа къайсы болушну формасы джууаб этгенин белгилегиз.

1. Арлакъда джиклери бошайгъан адам гысты кибик юй тюбюне аунады (Х. К.). 2. Осман оруннга тёмелди. 3. Харун орундукъгъа тёнгереди. 4. Найыбхан, джастыгъын мийигирек этию, орундукъгъа таянды (З. Т.). 5. Бизни къонакъ юйге тюшюрдюле. Мен фатаргъа тюшдюм. (Сарытюзчюле) къонакъланы арбазда, адетге кёре, атларындан тюшюрюб, къонакъ юйге джарашдырдыла (С. К.). 6. Кийимле чемоданнга сыйындыла. 7. Тана тулукъгъа алты челек суу кирди. 8. Аны аты битеу дуниягъа айтылгъанды. 9. Бу таъ джерге адамла терк къондула. 10. Былайда эл эртте къуралгъанды. 11. Мазан юйге сыбтырылды. 12. Абидат кызы болгъан отоугъа кирди. 13. Джашчыкъ биченнге сугъулду. 14. Суу джерге сингди. 15. Гыджы, адам джокълагъанча, джан-джанына къарай, отоуну аулады. 16. Терекле кёлню къуршалайдыла. 17. Суу сахарны ариу къаяды. 18. Булутла кёкню басдыла. 19. Бир кесекден къарангы джерни аулайды (Н. Къ.). 20. Кёкню булутла джаъдыла. 21. Джаш эки джол айырылгъанда (айырылгъан джерде) тохтады (Ф.).

8-чи иш. *Атланы табыгъыз, аланы къайсы болушлада болгъанларын белгилегиз.*

1. Ол, нёгерлерин чакъыра, дорбунну ичине кирди (Х. А.). 2. Ала къонакъланы юйню ичине кийирдиле. 3. Эки джылны ичине Осман терек чакълы бир ёсгенди. 4. Къургъакъ дорбунну ичинде мен кёб джомакъла эшитгенме (Къ. Къ.). 5. Ол он джылны ичинде мен кече-кюн да ишледим. 6. Къайсын нарт сёзча турады бюгюн да халкъны ичинде (Къ. Къ.). 7. Кёкенлени ичинде бёденени кёрдюм. 8. Билеме мен: бизни джерни тышында кёб джерде ачлыкъ бёрюча айланады (Къ. Къ.). 9. Малкъар халкъны ичинден талай белгили джырчы чыкыгъанды. 10. Мен саулай чексиз джерни юсюнде эркинлик кюню джанса сюеме (Къ. Къ.). 11. Биз аманлыкъчыланы саулай джерни юсюнден къурутрукъбуз! 12. Кенг къанатынгы тюбюне кыыс мени, талгъыркёз къушум (Къ. Къ.). 13. Къуруб баргъан джерге кырдык чыкыды. 14. Ушкок атылгъан тауушла арбазгъа келедиле (Н. О.). 15. Аман ханс бахчагъа джайылды. 16. (Бай) муджурасын джер-

ге чанчады (О. Э.). 17. Хасан ишлене тургъан уллу юйню салкынына нёгерлери бла олтурду (Х. О.). 18. Ильяс атха минди. 19. Сабий шинтикге къонду. 20. Къуш терекге къонду.

9-чу иш. *Джазыгъыз. Орунлаучу болушдагъы сёзлени табыб, тюблерин сызыгъыз.*

1. Аскер юйюнде табылды. 2. «...кёб адам джашагъан джерде санга ыразы болмагъанла, сени суймегенле да табыладыла (З.). 3. Узакъда къобуз согъулады. 4. Танг къарангысында орамда адам джётел таууш чыкъды (Б. Г.). 5. Юйде сырыйна согъулады (Къ. Къ.). 6. Эшек гылычукъла кырдыкда тёнгерейдиле. 7. Бузоу орунда бир тана джанындан тюшюбдю (Б. Г.). 8. Солтан диванда сойланады. 9. Хадис, къарт эгечинде иги сыйланыб, огъары отоуда олтурады (А. Т.). 10. ДЖугъутур къаяны башында сюеледи. Аллыбызда юч этаджлы юй сюеледи.

10-чу иш. *Иелик болушдагъы иелик формаладагъы атланы белгилегиз, джалгъауларын табыгъыз, синтаксис къуллукъларын айтыгъыз.*

1. Барады арбачы къургъакъ джол бла (Къ. Къ.). 2. Биз Клухор аууш бла аудукъ. 3. Ёхтем чыкъгъандыла джашларынг уллу Эльбрус тауну башына (ДЖ. З.). 4. Бир мийик юйню башына чыгъыб, Кавказ табагъа тансыкъ къарайма («Къарачай»). 5. Тюнене мен элде хар юй башына айландым. 6. Элни башында темир къушла учадыла (Б. Д.). 7. Уллу Къарачайда бир алапат назмучу къарт барды 8. Мени суйгеним болурму, къызла, орамны башында букъу этдирген («Къарачай»? 9. Элни башында темир къушла учадыла (Б. Д.). 10. Тауну башында геологла ишлейдиле. 11. Тепсини башында тамада алгъыш айта эди («Къарачай»). 12. Аны кёргеним октябрьны башында эди (А. Урт.).

11-чи иш. *Бериучю болушдагъы иелик формалы атланы белгилегиз, джалгъауларын табыгъыз, синтаксис къуллукъларын айтыгъыз.*

1. Толгъан ай да тау башындан джарыгъын саулай бизге иеди (ДЖ. З.). 2. Элни башында ариу межамла ишленгендиле. 3. Аслан элни башында джашайды. 4. Ат къурукъну тегерегинде тепчилдейди. 5. Аскерчиле элни тюбюнде/аягъында/этегинде орналдыла. 6. Аскерчиле эл тюбюнден келдиле. 7. Кеме суу тюбюнден чыкъды. 8. Ала бир-бири къатында джашайдыла (И. Г.). 9. ДЖел Минги тауну джанындан дженгил уруб джетеди (Х. Ш.). 10. Мен бетим айланган джанына тебретим (С. А.). 11. Ибрагим столну баш джанында олтурады (Б. Г.). 12. Сосуркъа алай этеди: къыш чилледе уллу келню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады (Ф.).

12-чи иш. *Орунлаучу болушдагъы иелик формалы атланы белгилегиз, аланы бетлерин, санларын ачыкълагъыз, джалгъауларын табыб, тюблери сызыгъыз, синтаксис къуллукъларын айтыгъыз.*

1. Халкъыбызны ичинден кѳб джигитле чыкъдыла. 2. Азрет урушдан къайтды. 3. Директор хурджунундан къагъытны чыгъарды. 4. Мында тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сюе эди (Х. А.). 5. Ибрахим, ит къатына келгенлей, *артха* туракълады. 6. Адамла, бир-бирине ал бермей, джюклерин сермеб, вагонла таба чабышадыла (С. Ш.). 7. Зыбыр сакъаллы джырчы босагъа табада сюеледи (Къ. Къ.). 8. Булутла Чирик кѳл табадан келедиле. 9. Акъла юй сайын кириб айланадыла. 10. Къыямыт топуракъбаш юйюне кюн сайын бир-эки урунмаса, тынчлыкъ табмайды (Х. А.). 11. Хар орам сайын бирер мыртазакъны сюедиле (Х. А.). 12. Поезд Нальчикге дери барады. 13. Ол мени юйге дери ашырды.

13-чю иш. *Башлаучу болушдагъы иелик атланы белгилегиз, бетин, санын ачыкълагъыз, джалгъауларын ызлагъыз, синтаксис къуллукъларын айтыгъыз.*

1. Тиширыула, ол санда Сакинат да, солургъа чыкъмай, залда, олтургъан джерлеринде къалдыла (Х. Б.). 2. Башымда назму

джаратылды. 3. Сууну джагъаларында гюлле кёбейгендиле. 4. Танг къарангысында орамда адам джётел таууш чыкъды (Б. Г.). 5. Хадис, къарт эгечинде иги сыйланыб, огъары отоуда кенг диваннга джатады (А.Т.). 6. Аллах айтса, джунчумазбыз: бахчабызда нартюх иги битгенди (Дж. Ток.). 7. Алийни бёркюн тенгчиги къайда эсе да джашыргъанды (Х. О.). 8. Бартизанла ёлген нёгерлерин агъачны теренинде асырадыла (ж. «Минги Тау»). 9. Бир джол устаз университетни кёб тиражлы газетинде кесини эсгериулерин басмалагъан эди (ж. «Минги Тау»).

14-чю иш. *Иелик атланы болуш джалгъауларын белгилегиз, бетлерин-санларын ачыкълагъыз.*

1. Бизни тукъумда аманлыкъчы адамла болмагъандыла (газ. «Заман»). 2. Ол зат акъылыма кирмейди (Дж. З.). 3. Амма туудукъчугъун школгъа дери ашырды. 4. Ит юйню босагъасына джатды. Халкъыбызны ичинден кёб джигитле чыкъгъандыла. 5. Адамла, бир-биине ал бермей, джюклерин сермеб, вагонла таба чабышадыла (С. Ш.). 6. Къыямыт топуракъбаш юйюне кюн сайын бир-эки урунмаса, тынчлыкъ табмайды (Х. О.). 7. Ёхтем чыкъгъандыла джашларынг уллу Эльбрус тауну башына (Дж. З.). 8. Толгъан ай да тау башындан джарыгъын саулай бизге иеди (газ. «Заман»). 9. (Бай) муджурасын джерге чанчады (Х. О.). 10. Хасан ишлене тургъан уллу юйню салкъынына нёгерлери бла олтурду (Х. О.). 11. Найыбхан, джастыгъын мийигирек этиб, уорундукъгъа таянды (Т. З.). 12. Суу бойнун табсанг, башха джерде къонма (Н.с.). 13. Хоншум джангы джерде джарашды. 14. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, юй-юрюбюз сахарда тохтады.

15-чи иш. *Айтымланы джазыгъыз, иелик атланы иелик аффикслерин белгилегиз.*

1. Эски къарачай-малкъар халкъны къачлары кёб болгъанды (КъМФ). 2. Ханны келечилери хапарны тыш къыраллагъа да джетдирдиле (Т.Дж.). 3. Кесини туугъан элин хар ким да сюеди (Т.Дж.). 4. Тотур эли Басхан аузуну уллу эм кюйсюз джерлеринден бириди (Э.О.). 5. Мустафирни джюреги джапсарылды (Т.З.).

7. Дебет темирлени тюйсе, аны темир учхунлары (джилтинлери) кёкге-кёкге джабышыб, джулдузла болгъандыла (Н). 8. Ол кюнню кечеси джулдузлу эди (Т.А.). 9. Джаз башы джауум эртденликде тохтады (Къ.Т.). 10. Отоуда шошлукъну киши бузмады (Т.З.). 11. Кюнлени биринде, Сатанай чепкен сокъгъан тауат, урчукъ, джыя, таракъ этиб, нартланы тиширыуларына кёргюзтгенди (КъМФ). 12. Аликланы нарт тоб атылды, кёкле, къаяла гюрюлдеб, джер титиреди, Ёрюзбек тамам къына сакъаллы Къызыл Фукну уясына тюшдю (Нарт эпос). 13. Кюн Тейриси кюнню джаратханды (КъМФ).

1. Аны юсюнде къара къауракъ къапталы тобукъларына джетеди. Аягъында джылтырауукъ къара мессилерине окъа бла оюула салыннгандыла. Мессилери бутларын къабыб тургъанлыкъгъа, ол алтын ышым бауларын тешмейди. Ингичке къара мыйыкълары, джити бурнуну тюбюнден къараб, джылтырайдыла. Лампа джарыкъда хаджи къабха ушаш гымыш джюлюннген зугул башы, юйде, эшикде да тешерге кёзю къыймагъан узун кюмюш къамасы, джылтыраб тургъан къызыл ууртлары аны хыйсабы болгъанын кёргюзедиле. Юйню тюбюнде да, къабыргъалада да кёзю алдагъан уллу кюйюзю, къара сахтиян тапчаны, джашил къатапа урулгъан джумушакъ таянчакъ шиндиги, стол юсюнде джырлаучу тёрткюл сагъат. Сабий болуб къымылдамайды. Алай а Таумырза къаратонлугъуна ёкюнмейди, къартлыкъгъа сагъыш этмей, аны табсыныб турады. Къатыны Пачахан, ачхычны алыб, берги юйге кирди. Аны инчиклерине джете къютюне къапталы асыры иссилик этгенден болур, бети къызарыбды. Аллында баш тишлери саудан да алтындыла. Узун ишленнген къулакъ сыргъалары да, эки къолунда бууунлукълары да ийилген алтындандыла.

16-чы иш. *Айтымланы джазыгъыз. Белгиленген сёзледен сёзтуушла къурагъыз.*

1. Шабат кюнню эрттенлигинде **эгешчигим** бла бирге элибизге джетдим (Т.Дж.). 2. **Кюн**, айгъа кёре, аз тутулады (КъМФ). 3. **Темир** болгъан джерге элия бек тартады (КъМФ). 4. Тейри **эшик** джылны ичинде бир кере ачылады (КъМФ). 5. Биринчи

кёк джашнаса, **джауум** джауса, арбазлада от этиб, сабийлени аны юсю бла чынгатхандыла (КЪМФ).

17-чи иш. Атланы табыгъыз, аланы грамматика категорияларын айтыгъыз.

Аланла бла асла кимлени ата-бабаларыдыла?

Кёб болмай Архызда Аланла бла асла Евразияны регионларыны етника тарыхларында>> дегъен темагъа битеуроссей конференция бардырылгъанды. Кючлю кърал болуб кёб ёмюрлени джашаб кетгъен таурухлу аланла кеслерини ызларын таулада, тюзледе да койгъандыла. Бусагъатда аны чеклерини биринден бирине самолётда учаргъа керекди.

Аланлагъа аталыб, быллай мийик дараджада илму джыйылыула арт 20 джылны ичинде болмагъандыла. Бу конференцияны къурагъанланы - Къарачай илму-излем институтъ бла Карачай-Черкес кърал университетни келечилерини - Евразия континентни къралларындан алимлени биргъе джыяр муратлары бар еди.

Ангъа Шимал Кавказны бютеу республикаларындан, Краснодар, Ставропол крайладан, Молдавиядан (гъагъауз миллетден) алимле келгъен едиле. Аны бла калмай илму докладларын Санкт-Бетербургдан, Екатеринбургдан, Башкириядан, Татарстандан, Тбилисиден, Тюрк кыралдан да джибергъен едиле. Еки джыйырма авторну материалларындан куралгъан джыйымдык китаб Карачаевскеде университетни китаб басмасында чыгъарылыб, авторлагъа барына да берилгъенди.

Конферетсияны блена джыйылыуу Тёбен Архызда, Букова (дуниягъа белгъили астро-физика обсерваторияны босёлогъунда) бардырылгъанды. Илму ушакгъа астрономла да кошулгъан едиле.

Сёлеширгъе биринчи чыкгъан Сергъей Малатов - Армавирни Кырал бедагъогъика университетинден тарых илмуланы кандидаты <<Аланла, асла ХЫВ ёмюрню ал сюреминде Бизантия бла Балканлада>> дегъен темагъа доклад етгъенди. Алан халк Кафказны тау етеклеринден кюнчыгъыш Евробаны тюзлерине кетгъенини магъанасын ол Халкланы уллу кёчюулерини бла тенгълешдиреди. Аны чурумун да монгол-татар чабыуллукладан кёреди.

Аланла, Бизантияны аскерлеринде кулдук етиб, башхала бла казауатлагъа катышханларын алим орус летопислени юсю бла кёргъюзтгъенди. Ала Константиноболгъа, Афонгъа, Россейден зияратха джюрюучю джолоучуладан, динчиледен джазылыб алыннгъандыла, дегъенди.

Аланлада тюрк элементле бардыла деб сагъыннгъан болмаса, ала тюрк тилде сёлешгъендиле, демегъенди алим. Аланы да Шимал Кавказны емда Тенгъиз джагъасыны халклары ХЫЫЫ ёмюрню ахырында Алтын Орданы курамына киргъенлеринден кёреди. Евробагъа кетгъен алан кауум а тюрклююкню тюрклюледен алгъан болур, дегъенни айтады. Нек десенгъ ХВ ёмюрню ортасында Балкан джарым айрыкам алай тургъанлай тюрклюлени колларына тюшгъенди.

Бир кауум авторла (сёз ючюн, Армавирдегъи кырал бедагъогъика университетден, тарых илмуланы кандидаты Евгъений Народжный, Чечен республиканы илмула академиясындан тарыхчы, брופессор Мусса Багъаев, Владикавказда кырал университетден Дочент Аслан Теутсиев, дагъыда талайы) аланла, асла да иран тилде сёлешкендиле, башха затлары да ангъа кёре болгъанды дегъенден башха оюмну катларына да коймай сёлешдиле.

Кабарты-Малкардан белгъили автор Джуртубайланы Махти, Карачай-Черкес кырал университетден филология илмуланы доктору Байчораланы Сослан, тарых илмуланы доктору Бегъеулланы Рустам, Дагъыстан кырал университетни доченти Гъарун-Рашид Гъусейнов, Махачкалада кумук илму култура обшчествону келечиси, философия илмуланы кандидаты Камил Алиев, гъуманитар тинтиулени Карачай-Черкес институтдан тарых илмуланы доктору Керейтов Рамазан емда башхала аланланы, асланы тюрк тиллиликлерине дженгъенлерин билдиредиле бу джол да.

Конферетсияда башха асбект бла джазылгъан илму ишле да болгъандыла. Ала барысы да бу форумну материалларындан куралгъан китабха тюшгъендиле.

Арт кезиуде алановеде ниелегъе джангъы зат болуб нах (чечен, ингъуш) комбонент да кошулгъанды. Конферетсияда ем уллу делегъатсия чечен, ингъуш алимлени каууму еди. Гърозныйден Шахрудин Гъабуров, Субян Магъамадов, Баха ДДЖамирзаев, Хадджи Хизриев емда башхала <<Аланы и на-

хи>> дегъенча докладла етдиле. Чечен кырал университетни до-тсенти Бирлант Абдулвахабова а кесини оюмларын кийимлени юсюнден джазылгъан доклады бла бегъитди. **Ёзгъе аланы хазнасы калмай аланла бла асла иран тиллиле болгъандыла, дегъен оюмгъа дженгъендиле.**

Кыртышны сюрюб сабан етгъенча, алан тарыхны хазна киши узалмагъан джерлерин чучхуб, енди келлик алимлегъе бахчаны, урлукну да хазыр етгъенле да бардыла. Бизни фахмулу тарыхчыбыз Хатууланы Рашит аллайладанды. Аланлагъа куру христианство келиб калмай, ислам дин да бек ертте окуна джетгъенин ачыклайды ол. Тебен Архызда, сёз ючюн, алан шахар тюбде руника бла биргъе араб джазыула да тюбегъенлерин, алай есе, карачай-малкар халкгъа ислам ертте келгъенин тутхучлу затла бла кёргъюзталгъанды Рашит.

Башында айтханыбыз ча, бу конференцияда бек кёб илму доклад етилгъенди, кёб тюрлю оюм айтылгъанды. Бир-бирине келишмегъен тюрлю-тюрлю агъымла, талай тюрлю илму школла казанлашдыла ол кюн бу тау ёзенни тарында, аланланы ески джуртларында. Аланла бла асла кеслери кючлюле, уллу санлыла, кенгъ джюреклиле болгъанча, тарыхлары да уллуду, сейирди. Аллахны джоругъу: качан есе да кючлю, казауатчы халкла, артда карыусуз болуб, зорлукгъа тюшюб да каладыла. **Аллайын, аланла да Кавказны тау ёзенлеринден тёбенде тюзлегъе дери джайылыб, уллу кырал болуб, ёмюрлени джашай келиб, артда кеслеринден да кючлюлени ууларындан тёрт дунягъа чачылгъандыла.**

Алимле айтханнгъа кёре, аланла юч континентде джашагъандыла: Евробада, Азияда, Африкада, Бир кауумлары Кауказда, екинчилери Орта Азияда (бюгъюннгю Тюркменияны джеринде), ючюнчюлери балкан джарым айрымкамда, тёртюнчю каууму да Шимал Африкада (бюгъюннгю Тунисни, Алджирни, Либияны джерлеринде).

Биз, карачай-малкар миллет, Аланияны тюнгъюч уланы, не картлык джашы тюйюлбюз, уллу юйюрню ичинде балаланы бири кибик ортадабыз. Качан есе да, ёгъегъе санаб, бырناق етиб да тургъандыла бизни. Озгъан ёмюрню 50-чи джылларына дери.

Уллу тёлюню есинде болур, 1958-чи джылда карачай-малкар миллетни этногъенезини юсюнден битеусоюз илму конференция. Москваны, Ленинградны, Бакуну, Ереванны, Шимал Кавказны

илму аралыкларындан келгъен уллу алимле Налчикде джыйылыб, ол соруугъа шарт джууабла бергъендиле. Бюгъюнлюкде аланла, асла Евразияны етника тарыхында тийишли джер алгъанча, карачайлыла да алан тарыхны кесинде алай орунлудула.

Аны алайлыгына бу конференция да ентта бир кере шагъатлык етгъенди. Аланладан калгъан уллу култура байлык барыбызгъа да джетерикди. Биз, аланланы туудуклары, хар ким джууургъанны кесине тартыб турмай, шуӕхлугъубузну саклай билсек. Бу форумну да болитика ышаны не аз да джок еди. Илмуну адамлары джыйылыб, бир бири бетлерине караб, сабыр халда, бир бири тилин ангыларгъа кюреше едиле. Ангылагъан да етдиле. Сӕлешгъен тиллери сынгар илмуну тили еди.

Илму уа бир джерде турмайды. <<Аланла бла асла кимлени ата-бабаларыдыла?>> дегъен соруугъа ем тюз джууаб берлик илмула (гъенетика, биология, математика, физика, информатика дегъенчала) бюгъюнлюкде бийик дараджагъа чыкгъандыла.

Ахырында айтырыбыз. Бу форум бизни бир белгъили адамыбыз, керти патриот джашыбыз Салбагъарланы Магъометни башламчылыгы бла куралгъанды. Ангъа сбонсорлук етгъен да олду. Келгъен конакланы Карачайны кадау ташына елтиб, анда комблексни кӕргъюзюб, тӕгъереклерине айланыб ашырыргъа мадар бергъен огъурлу адамгъа конакла, конакбайла да бирден бюсюреу-ысбас етиб чачылдыла.

ЀЗДЕНЛАНЫ Якуб.

17-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Атланы къайсы болушлада болгъанларын белгилегиз.

1. Булутлада – дженгиллик, чархында – къарыу, джюрегинде – суймеклик бла Тегей, танг атханлай, джугъутурну тутаргъа кетеди (КъМФ). 2. Эмегенле, нартланы отлары болмагъанларын билиб, ала кюнден, не джулдузладан от тамызмасынла деб, джел кӕрюклерин басыб, битеу нарт эллени джел алыб кетеди дерча, боран этген эдиле (Н). 3. Матчалыу сабийге буздан бешик ишлейди, бешикни буз тешикни аллында орнатады (Н). 4. Гемуда адам тилин да билгенди (Н). 5. Джолда бара, Дебет нарт

кьойчуланы кьошларына кьайтханды (КЪМФ). 6. Апсаты кийиклени иесиди (КЪМФ). 7. Кошдан тауну кюн тийген джанында эки башлы бир эмеген джашагъанды, аны аты Джелбыдыр болгъанды (Н.). 8. Алмастыны тилеги, кьаргъышы алдаусуз кьабыл болгъанды (Н.). 9. Къалада хар не шум болгъанлай, Ай эшмелерин энишге-энишге ийгенди (Н.). 10. Ахшылыкъ да джутулмайды, аманлыкъ да унутулмайды (Г.Б.). 11. Ол тегерекде Инал билмеген кийик джол кьой да, таш да, котур да болмаз (З.Дж.). 12. Джашла, хар джолда этиучюлерича, терк ауузландыла, эшикге уа чыгъалмадыла – шылпы джауумгъа айлана башлады (Г. И.). 13. Чиппо, бир кесекге сагъышын бёлюб, Мисирханнга къарады (З. Т.). 14. Алай Дебет кесини усталыгъын кишиден джашырмагъанды (Ш.). 15. Дебет болгъанды темирлени чыгъаргъан, Темир ишге юренирге буюргъан (Ш.).

18-чи иш. *Айтымланы синтаксис джаны бла тинтигиз. Бериучю болушдагъы атланы аффикслерин белгилегиз.*

1. Джыр а, герге чыпчыкълай, булутсуз кёкню мийиклигине чыгъыб кетеди, бир-бирде уа, сабанны башы бла учуб барыб, энишге шоркъа суулагъа тигелейди (Т.З.). 2. Бёдене чабакъгъа барса, аны бла бирге эгерлери баргъанды (МКЪНТ). 3. Бир кере джайгъыда ол (Батокъа) байгъа бичен чалыргъа джалгъа барады (КЪМФ). 4. Бурунгулу чегемлиле Аштотургъа табыныб, андан бек кьоркъуб тургъандыла (КЪМФ). 5. Эмеген джыйынла, тёбеле кибик, джерлени, тауланы тебдириб, нарт элlege тохтаусуз чабыууллукъ этиб башлагъандыла (Н.). 6. Къарашауайны аты Гемудагъа Дебет окъ ётмезча, кылыч кесмезча кюбе ишлейди (Ш.).

19-чу иш. *Айтымланы джазыгъызы. Энци атланы морфология джаны бла тинтигиз.*

1. Юйню ичи шош эди (Т.З.). 2. Орамны балчыкъсыз ырбынларын сайлай, Мазан элни ичи бла ёрге тебиреди (Т.Дж.). 3. Джылян башын мени таба созду (Т.Дж.). 4. Къуш аскерле, къанат кьагъыб, дунияны джел этдириб, Алауган таба чабдыла (Н.). 5. Иги окъуб неда ахшы джумушну тындырыб, атасын, ана-

сын кьууандыргъандан уллу насыб болмаз дейме мен (Т.Дж.). 6. Былайдан, Коштан тауну мийигинден, кьарагъаннга нартланы джашагъан джерлери толусу бла кьрюнеди (Т.З.).

2. Тюнене меи Шогъайыблада эдим. Долайны кьурманлыгъына чакъырылгъан эдим. Адам джыйылыр керекли кьалмагъан эди. Кетер сагъатымда бир зыккыл сабийни кьрдюм, тигим этдим. Бир кесекден кьарагъапымда, аны да тигелетиб, аллымда кьзлерин джандырыб сюелиб тура эди. Кьыджыраргъа башлаб, кесими кочден тыйгъанма. Бир кьарт кьатын, тейри, Кьамгьутну тамада эгечи болур эди дедим, джаш чыкь Кьурманлыкьыды деди. «Кьурманны кьатыны, ауруб, тешекдеди, джети ууакь сабийи барды, аталары джалдады, болуш, деб тиледи. Аман, иги да джыйылгъан джерде мен даулашамы турлукь эдим. Башымы алалмазлыгъымы таныгъанымда, «болсун» дедим да кетдим. Сора ол сени кьойчунгду?.. Болду да аны кьатыныды...— деди Кьоналий самаркьаулаб (Х.О. «Ассы»).

20-чы иш. *Айтымланы джазыгъыз. Башлаучу болушдагъы сьзлени айтымда синтаксис кьуллукьларын белгилегиз. –сын-дан/-син-ден джалгъаула бла беш-алты сьз кьурагъыз.*

1. Джамиятны кьатында олтуруб тургъан кьарт Хаджи тыякьчыгъын джерге кьакьды (Ш.). 2. Амин артха бурулуб, ачыулу кезлерин Харунну бетине чанчды (Ш.). 3. Сериуюн май кюнде - бир бирде ол айны ал кюнлеринде, бир бирде аны орта аласында - джылны халына кере - районну колхозлары малланы джайлыкьгъа кьууалайдыла (Ш.). 4. Джайлыкь джерле хар джыл сайын колхозлагъа джангыдан юлешингенлери себебли, адамлагъа кьошланы, бузоулагъа, кьозулагъа кьонушланы джангыдан ишлерге тюшеди (Ш.). 5. Гебчокьа. Ол кьолну ичи бла шорхалаб тау суучукь агъады (Ш.). 6. Егюз арбала, бричкала да, артларын суу бойнуна буруб, тизилгендиле (Ш.). 7. Аланы алларында узун столла, юслеринде кьош библиотека, "Боевой листокла", алгъан борчлары джазылгъан кьангала, кьош керекле - агъач, кьанджал табакьла, чемючле, кьашыкьла, челекле, гадурала; малчыланы джылы киймлери - джамычыла, башлыкьла, чырба беркле, гетен блашла, сырылгъан мамукь кенчекле бла габарала, бийик башлы кирза бла резин чурукьла; радиобриемник джарыкь

тартыу согъады, аны джанында бластинкала, хычинлеча, къалау-къалау болуб джатадыла, къобузчу къыз къобузун сылайды; шахматла, шашкала (Ш.). 8. Акъ машоклада, сары къабчыкълада, моргыбытлада, къуршоулу чыккырлада малчыланы къатыкълары (Ш.). 9. Дыркъыны тюз ортасында бийик сыйдам къурукъ сюелибди, аны башында уа къоз байракъ чайбалады (Ш.).

1. Тилни кесеги.
2. Ал формасы – баш болуш, бирлик сан.
3. Энчи/тукъум ат.
4. Кёрюмдюлю/кёрюмдюсюз ат.
5. Иесиз/иели ат.
6. Иели ат эсе, аны бети эм саны.
7. Атны болуш формасы эм аны къурагъан джалгъау.
8. Атны айтымда синтаксис къуллугъу.

Юлгю: Къолну куршалагъан алаша **таулары** агъач, чырбы басыбды (Ш.).

Таулары - ат; ал формасы – тау, кёблюк сан; тукъум ат; кёрюмдюлю ат; иесиз ат; тамамлаучу болушну формасында, джалгъауу - ны; айтымда толтуруучуну къуллугъунда келеди.

Семиз, къара эркеч да айырыла барыб, **дорбунчукъда** джалаугъа къадалды (Ш.). 2. Аланы тюблеринден да къайнаб, кемюклениб **чокъуракъ** суула чыгъадыла (Ш.). 3. Алай, Алибек тауну **тёббесин** къара туманчыкъ къучакълагъанды (Ш.). 4. Кёб да турмай **ёзенлени**, **чатлары** къалын мылы туман басды (Ш.). 5. Алай болсада, ахшам бола сюрюуню тынч-рахат **ыстауатха** тюшюрдю (Ш.). 6. "Аття!" - деб, джашчыкъ чабыб барыб, **аккасыны бутларына** чырмалды (Ш.). 7. Къой, къой ол аны билмейди: бешде - **бешикде**, онда - оюнда, джыйырмада - джыйында, къыркъда - къыйында, токъсанда тонкъайыр (Ш.). 8. Чилле джюню, танача мазаллы ирик «ме-ме» деб, томала-томала джортуб джетиб, аны **къол аязына** джумушакъ **бурунун** тиреб, джалаб башлады (Ш.). 9. Кёргенибизча, адам **темирни** хайырланыб башлагъаны, темир керекле этиб башлагъаны карачай-малкъар нарт эбосда сейрлик темирчи Дебетни юсю бла кёрюнеди (Ш.). 10. **Малкъарлылары бла къарачайлылары фольклорларында** адамны урунууларына джораланган джырла сакълангандыла (Ш.). 11. Темирчи Дебетни бла аны къатыны **Матчалыуну** онтогъуз **джашлары** болгъанды (Ш.).

21-чи иш. *Текстни окъугъуз. Атланы табыгъыз, аланы грамматика категорияларын белгилегиз.*

Ат джашырыу

Бурун заманлада ат джашырыу деб адет болгъанды. Аны не ючюн чыгъаргъандыла? ДЖангы келин, къайын ананы сыйын кёрюб, аны атын айтмагъанды. Къайын къызларыны да эм гитчелерин айтмай «къызчыкъ» деб сыйлагъанды, сыйын кёргенди. Къайыныны атын да айтмай, сабийи бар эсе аны атын "аны ата-сы", деб тургъандыла.

Къайын атаны къатында келини сёлешмегенди бир иги саугъа, алтын джюзюк неда бир багъалы зат бергинчи. Бусагъат да къалайды? Ол затла кери кетерге нек керекдиле, сыйыбыз орнунда турургъа нек керек тюлдю? ДЖангы келин отоудан чыгъыб джумуш эте башлагъынчы джаулугъун тешдиредиле. Бурун заманлада къалай тургъандыла? Чилле джаулукъла къысыб, иссиге тёзюб. Бусагъат да джукъа джаулукъчукъла да бардыла, бир джылны джаулукъ тешмей турса да, айыб боллукъ болмаз.

ДЖангы келин дагъыда уллу къайынларына эшитдирмей къайын къызы бла сёлешгенди. Ала да анга сый бериб, бир иги зат саугъа этиб сёлешдиргендиле. Келин къайын ананы къатында сабийин эркелетмегенди, джашы да анасыны да къайын ананы къатында сабийин къойнуна алмагъанды. Келин къайынларын сыйлаб, ала «олтур» дегенчи олтурмагъанды.

Бир юйге къонакъ болуб неда адамла джыйылгъан джерге тюбеб къалдынг эсенг, юйге киргенлей салам бериб, андан сора эм алгъа тамаданы къолун тутаса, тынчлыкъ эсенлик соруб, андан гитчерекледен бошайса къол тутуб.

Ёлгени болмагъан юй джокъду. Къайгъы сёзге баргъанла, бир-бирлерин къучакълайдыла, ийнакълайдыла, тынчлыкъ эсенлик сорадыла. Мен ангылагъаннга кёре, къайгъы сёзге баргъан адам, ёлгени болгъан адамны къатына келиб, кёл этерге къайгъы сёз берирге керекди. Ёлгенни асырагъандан сора, ышарыб ушакъ башланады. Ол алайда ариу кёрюнмейди.

Сыфат

22-чи иш. *Сыфатланы къайсы лексика-грамматика къауумгъа киргенлерин белгилегиз. Сыфатланы синтаксис къуллаукъларын ачыкълагъыз.*

1. Суу баргъан джерде кёк кырдык ёседи. Зыбыр сакъаллы джырчы босагъа табада сюеледи (Къ. Къ.). 2. Тау башында, Шыкъыда, бир алапат назмучу къарт барды (ДЖ. З.). 3. Тереклени арасында къарыусуз къоян балачыкъла джорта айланадыла. 4. Къарт боэт ташчыны къатына барды, тенгича (Къ. Къ.). 5. Кенг къанатынгы тюбюне къыс мени, талгъыркёз къушум (Къ. Къ.). 6. Аман ханс бахчагъа джайылды. 7. Анда, узакъда, уллу тюз ёзенде, сары алтынча джылтырагъан будай тёбе тёшле кёрюнедиле (ДЖ. З.). 8. Элде хыйнычы къатын болгъанды. 9. Кёкню кыйырсыз теренинден бир бири ызларындан джулдузла чыгъадыла (Ш.). 10. ДЖылтырауукъ мекер атланы юслеринде сауутлу, омакъ хынкёз таулуланы кёргенлей, факъыр джаш джашауундан умут юзгенча сескекленеди...(О.А.).

23-чю иш. *Сыфатланы магъана джаны бла къауумлагъа юлешгиз.*

1. Иван къууанч джилямугъун джашыралмайды, зыбыр къоллары бла кёзлерин, бурунун сюрте сюеледи (О.А.). 2. Элде джангы школ ишледиле. 3. Белгили джазыучу китаб басмада быйыл эки романын чыгъаргъанды (З.). 4. ДЖелининде джукъ къалмагъан Къолан, аягъын кётюрюб, толу челекни джерге къаблады (И. А.). 5. (Къонакъ къатын) юсюнден къолан ботасын тешиб, чюйге такъды (Х. К.). 6. Ай, алтын табакъ кибик, таулан акъсылдым сары нюрге бёледиле (А. Т.). 7. Кюн исси таякълары джерге чомарт тёкгенди (Ш. М.). 8. Кюз артында къарылгъачла бла зурнукла джылы джерлеге кетдиле (К. дж.). 9. Къызыл булутла кюн батханнга атландыла. 10. Тум къара уллу кёзлери (Балаханумну) ийнакълы, халал дджана, ингичге къашлары, таза къанлы назик эринлерини арасы бла кёрюннген бирча акъ тишлери, тобукъларына джетген къалын эшмелери, булбул тауушлу джарыкъ макъамы, айбатлыкъны чырагъы акъыллы мангылайын дджарыта, юсюне кийгени да дджарашыб, субай санлы бу ангылы къыз кёблени алдджатады, билмегшенлей бир дджанларындан чыкъса (О.А.). 11. Эгечини юйюнде быллай дджанны кёрюб, Кямалны дджюреги чийсил болмай

къалмайды, «бир аджымсыз, Мухаммат Дджибекни алдайды, Балаханум бла байланыбды», - деб кёлүне келе эди (О.А.).

24-чю иш. *Тюз сыфатланы табыгъыз, аланы синтаксис къуллукъларын кёргюзтююз.*

1. Амма сагъышланса, бетинде къадар джыйрыгъы ырджыла боладыла, бети-къолу кёксюлдюм къан аладыла, къууанса уа, эт къозлагъан кёз къабакъларын къысха къагъа, хыбыл эринлерин кенгине джайыб, тюшмей сакъланган юч тиши юч дджерде саргъала, тоблукъ дджаякъларына нюр уруб, чолбий бармакълары бла къысылыб тургъан чохун, тыш дджаулугъун тюзетеди, мутхуз кёзлери уа ышармиш къарайдыла дуниягъа (О.А.). 2. Ма бусагъатда, Айсанатчыкъны ыразы эте, Абба гулоч таягъын дджерге тиреб, орунундан къобханы бла эшикге атланады, анны къолундан тутуб, амма да акъырын чыгъады ызларындан. 3. Амма бла Абба, бетлерин кюннге айландждырыб, учхан къушну ызындан марагъанча, кёкге къараб тохтагъанларында, Айсанатчыкъ, экисини ортасында сюелиб, башын артына атыб, бир Аману бурунуну джаны бла орналгъан уллу гуммосуна къараб джарыкъланады. (О.А.). 4. Дунияны уллу от алгъанды (И.Б.).

25-чи иш. *Тюз сыфатланы джазыгъыз, аланы дараджа формалагъа салыгъыз.*

1. Алийни къара бёркюн тенгчиги къайда эсе да джашыргъанды (О. Х.). 2. Гитче картофла уруда сакъланадыла. 3. Аллай зат деменгили джерде асыралынады. 4. Бартизанла ёлген нёгерлерин къалын агъачны теренинде асырадыла (Ш.). 5. Ёлгенни джангы къабырлада кёмдюле. 6. Афенди, Эресейде муслиман диннге башчылыкъ этгенлени кёбюсю Къазан шахарда билим алгъанды, Къуран, абтиек дегенча китабла да андан табыладыла (О.А.). 7. Хута, алайдан бери атламай туругъуз, тайгъакъды! (О.А.). 8. (Наныкъ:) Батырны тюнене Наратлыгъа озгъанын Акъ Къалада билгенме, андан хабар келгинчи, ушатханынгча, тийрегизде мычы (О.А.). 9. Саны тирилгенча болуб, «агъач ишге усталыгъымы бу эдегиле билирча иш табалгъа эдим» деб оюм эте, элни уллу орамын ёрге айланганлай,

ызындан туякъ таууш келиб, бурулуб къарагъанында, эки атлыны джууукълашыб келгенлерин кѳреди да, бир джаякълайды (О.А.). 10. ДЖылтырауукъ мекер атланы юслеринде сауутлу, омакъ хыныкѳз таулуланы кѳргенлей, факъыр джаш джашауундан умут юзгенча сескекленеди...(О.А.). 11. Кеси да хыныкѳз боручик Иванны этер ишине багъа кесмегенди, не берлигин айтмай ишлетеди, хакъсыз къоярыкъ эсе да, билмейди (О.А.).

26-чы иш. *Айтымлада берилген сыфатлагъа антонимлерин табыгъыз.*

1. Адамны осал тенгле бузадыла (Н.с.). 2. Аз ачы да кѳб татлыны бузады (Н.с.). 3. Айыбсыз тенг излеген тенгсиз къалыр (Н.с.). 4. Аман адамны ачыуу кетмез башы джерге джетгинчи, иги адамны ачыуу кетер, кюнде гюлменди кебгинчи (Н.с.). 5. Акъыллы адам джарашыулу болур (Н.с.). 6. Акъыллыны асылы телини къатында билинир (Н.с.). 7. Арбаны ал чархы кирген джерден арт чархы да ётер (Н.с.). 8. Ариу сѳз джаннга азыкъ, аман сѳз башха – къазыкъ (Н.с.). 9. Артыкъ джумушакъ болма, - бюгерле, Артыкъ къаты болма – сындырырла (Н.с.). 10. Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез (Н.с.). 11. Ахшы башчы халкъ уютур, аман башчы уа джан улутур (Н.с.). 12. Ахшы бла джолдаш болсанг – джаш болурса, аман бла джолдаш болсанг – къарт болурса (Н.с.). 13. Ахшы бла – кюнде базар, аман бла ишинг азар (Н.с.).

27-чи иш. *Сыфатланы болуш формаларын белгилегиз, аланы сылтауларын ангылатыгъыз.*

1. Ма бусагъатда, Айсанатчыкыны ыразы эте, Абба гулоч таягъын дджерге тиреб, орунундан къобханы бла эшикке атланады, аны къолундан тутуб, амма да акъырын чыгъады ызларындан. 2. Амма бла Абба, бетлерин кюннге айландждырыб, учхан къушну ызындан марагъанча, кѳкге къараб тохтагъанларында, Айсанатчыкъ, экисини ортасында сюелиб, башын артына атыб, бир Аمانы бурунуну дджаны бла орналгъан уллу гуммосуна къараб джарыкъланады. 3. Асланбек да аланы къатларына келеди да, юч къарт кюн турушда тшланы юсю бла джарашдырылгъан къалы къангагъа олтурадыла. 4. Айсанатчыкъ да,

кеслерини арбазда кюнортагъа келген Батырны эслеб, юйлерине кетеди (О.А.).

28-чи иш. *Сыфатланы кьуралыу джаны бла эм морфология джаны бла тинтигиз.*

1. Тум къара уллу кёзлери (Балаханумну) ийнакълы, халал дджана, ингичге къашлары, таза къанлы назик эринлерини арасы бла кёрюннген бирча акъ тишлери, тобукъларына джетген къалын эшмелери, булбул тауушлу джарыкъ мкъамы, айбатлыкъны чырагъы акъыллы мангылайын дджарыта, юсюне кийгени да дджарашыб, субай санлы бу ангылы къыз кёблени алдджатады, билмегшенлей бир дджанларындан чыкъса (О.А.). 2. Эгечини юйюнде быллай дджанны кёрюб, Кямалны дджюреги чийсил болмай къалмайды, «бир аджымсыз, Мухаммат Дджибекни алдайды, Балаханум бла байланыбды», - деб кёлюне келе эди (О.А.). 3. Къарны арасы бла бу ючеуленни къаранчхалары кёрюннгенинде, Мусхамгъа харсны къызыу уруб, тебсерге къуздыргъанча, тегерекде самырла бирден юредиле (О.А.).

2. Осал къылыкъла миллетибизни кётюрем этедиле-Адамланы кьууанчларында, кыйынлыкъларында, намазчы атала, анала намазларыны артында кёб тилек этедиле.

Ала дууаларында къралыбызгъа тынчыкъ-рахатлыкъ, миллетибизге бирикмеклик, игилик, ёсюб келген тёлюге саулукъ, насыб Уллу Аллахдан тилейдиле. Ол кёб тилекни ичинде, унутулмай, хаман айтылыб тургъан бир тилек барды: ?Аллах, бизни балаларыбызны, ёсюб келген тёлюню илинмек аджалдан сакъла!? - деб. Илинмек аджал? неди? Бу философия-акъылман ангыламакъны ачыкълагъан кыйынды. Джамагъат билгенден, тюз ауруб, тёшегинде ёлмеген илинмек аджалдан ёлгеннге саналады. Аны ючюндю ёлюгю эсине тюшген адамны тилеги: ?Къадарынг болгъан Аллах, Сен меннге тюз ёлюмден, джатхан орунумда ёлюрге буюр!? - деб. Ким да кёреди, тюз ууахтыдан ёлгенни санындан эсе ажымлы, замансыз ёлгенни саны кёбге артыкъды.

Илинмек аджалны сылтаулары мардасыз кёбдюле. Адамла суугъа кетиб, уугъа барыб, агъач кесе, авариягъа тюшюб, аракъыдан кюйюб, тютюн ичиб, наркотиклени, аман адамланы заранындан, табигъат палахладан замансыз дуниядан кетедиле.

Илинмек аджалла кёб тюрлю болсала да, эки къауумгъа бёлюнедиле. Биринчи къауум илинмек аджал адамгъа, миллетге тыш кючню зарауатлыгъындан джетеди: табигъатдан, аман адамдан, кесинги къралындан. Сёз ючюн, джер тебренигенден, суу къобхандан, уллу джелден кёб адам кырылады; бир аман адам башханы ачхасын, рысхысын алыр муратда, джашыртын сампалны тартады да, ёлтюреди; фашист Германия, уллу планла салыб, кесине джер, байлыкъ къошар ючюн, Экинчи дуня къазауатны ачады, 55 миллион адамны джашауун юзеди. Не уа, СССР 30-40-чы джыллада кесини миллионла бла адамларын болмагъан сылтаула бла дуниядан тас этгенди.

Ачыкъ белгилиди, адамлагъа, миллетге тыш кючден келген зарауатлыкъ адам улуну къарангылыгъы бла байланыб болгъаны. Халкъны къарангылыгъын хайырландыра, залимле - наполенла, гитлерле, сталинле - миллетлерине энчи насыб излейдиле, аны бла биргелей ала тарихни сыйлы бетлерин алыргъа сюедиле. Адам улу къарангылыкъдан бек акъырын чыгъа барады. Ол огъай, миллетлени ызына, къарангылыкъгъа, кетген заманлары да болады.

Айтханыбызны бегитген кёб мисалны тарихде, джашауда кёребиз.

Адамгъа, миллетге тыш кючден келген зарауатлыкъла адамны аманындан, ханладан, бийледен кърал тамадаладан келе эселе, ол кыйынлыкъланы тыялыкъ, тыярыкъ да кеслеридиле. Алай болур ючюн а, кърал демократ джорукъда джашаргъа, аны тамадалары да керти демократла болургъа керекдиле. Алай болмаса, залимлени заликликлерин тыяргъа, бизде, тюз халкъда, къарыу джокъду. Демократия болмагъан къралда джамагъат къанатсызды.

Джангыз бизни этерибиз: ?Аллах, халкъны, адамланы Сен джазыкъсын, къралны башына джараулу оноучула тюшсюнле, ишни ала миллет излегенча этсинле?, - деб тилеудю...

Биринчи къауум илинмек аджалла адам улугъа, башында кёргюзтгенибизча, уллу халеклик келтиредиле. Бу халекликле боллукъ тюл эдиле кърал башчыла тюз атласала, закон бла ишлеселе, кеси неда миллет эгоизмлери, амбициялары болмасала. Залимлени фитналыкъларын тыяр ючюн адам улу бир акъылгъа келирге, къарангылыкъны да (олду аны сокъур, къарыусуз этиб тургъан) тас этерге керекди. Не джашырыу, алай

болур ючюн кёб заман керекди. Ары дери уа адам улу кьатыша, адамла да кьарангылыкьдан залимлеге замансыз кьурманлыкь бола барлыкьдыла. Тюздю, бусагьат дунияда 200 кьралны ичинде джашауну таб кьурагьанла бардыла: Япония, Сингапур, Германия, Норвегия, Швеция, Голландия, Дания, Бельгия, дагьыда алачала. Бу кьраллада, Солженицын айтханлай, адамны сакьлау, аны сыйын кёрюу бек мийик дараджадады.

Адамланы тыш кючден ёлюмню, палахны тыяргьа кьарыулары нолгьа джууукь эсе да, илинемек аджалны сылтауларын тыяргьа, тыялмасала да, аз этерге кьолларындан келликди.

Экинчи кьауум илинемек, ажымлы аджалланы адамла кеслери кеслерине келтиредиле. Уллу кёллюлюк, кьарангылыкь (Аллахны эм уллу джаулары), дюргенлик, сансызлыкь, телисине эришмеклик, зарлыкь, миллетин сюе билмегенлик, аны джакьламагьан, кьарыуу бола тургьанлай, анга болушмагьан, миллети не бола тургьанын кёрмеген, хоншусуну иги затын башына тартмагьан, хар атламын ?тукьумум, миллетим манга не айтырла? деб, эте билмеген, джарамагьан кьылыкьланы кьурутургьа кюрешиб турмагьанлыкь, кьысхасы, толу адам халда, джашау излегенча, джюрюмегенлик аны баш сылтауларыдыла. Ол затла кёбюбюзню кьыйнайдыла, миллетибизни да кьалгьан миллетлени ичинде мутхуз этедиле.

Джокьду тыбырыбызда джылыу, берекет - уллу гитчени, гитче уллуну эсгериб, эски заманладача, джюрюген тюбемейди. Башында кёргюзтген чирик адетлерибиз, башчыларыбызны сансызлыкьлары миллетни алгьа барырына чырмау боладыла. Кьыйынлыкьны ачысын кьат-кьат чайнагьан, учузлукьну сынагьан халкь, кьарачайлыла, кимден да бек бир джумдурукь, эгеч-кьарнаш болуб джашаргьа керек эдик. Ол зат бюгюн бизде джокьду. Бу барыудан барсакь, бусагьат дунияда глобализация (чексизлик) барады да, ол миллетибизни дженгил заманда тас этерикди, джуртсуз да кьоярыкьды. Чексизлик ?алтын миллиардны? горда бычагьыды. ?Алтын миллиард? тоя билмеген Джелимауузду.

Ол миллетлени, кьралланы чайнамагьанлай джутуб барыргьа излейди. Аны не болгьанын, антиглобалистле ангылайдыла. Ма, аны ючюн, ала чексизлик бла кюрешни бардырадыла. Бу кюнледе дунияда эки мингден артыкь тюрлю миллет джашайды. Алай эсе, аллай бир тил да джюрюйдю. ЮНЕСКО билдиргенден, аллыбызда 50 джылыны ичинде дунияда бюгюн джашагьан тилле-

ден 600 ёллюкдю. ЮНЕСКО ачыкыламайды ол 600-ге кыайсы миллетле киргенлерин. Мен ангылагъан, джашауубузну тюзетмесек, анга гыбыча кыадалмаса къ, ол дуниядан тас боллукъ миллетлени ал тизгинлеринде барлыкъбыз. Анга шагъатлыкъ эте тургъан миллетибизде кёб ышанла джюрюйдюле.

Бармыдыла мадарла миллетибизни миллетлигин сакъларгъа, аны ёмюрюн узакъ этерге? Кыыйынды, алай а бырдыла!

Башында айтханыбызча, экинчи кыауум илинемек, ажымлы, замансыз аджалны сылтауларын адам кеси кесине уллу кёллюкден, дюргенликден, сансызлыкъдан - джашай билмегенден - чакъырады. Билгеннге, кесибиз кесибизге салгъан кыыйынлыкъла табигъат берген, кърал неда башха кърал салгъан кыыйынлыкъладан, ёлюмден чыртда аз тюлдюле, кёб тюл эселе. Табигъат, кърал адам улугъа зарауатлыкъны заман заманы бла джетдире эсе, адамла уа джарамагъан кыылыкълары бла, ёлюмню кеслерине хар кюнде, кечеде табадыла.

Алай бла дуниядан джаш кыауум, джашаугъа эм керекли кыауум, джашамайын кетеди.

Адамны кьолундан келликди (кёблени келген да этеди) кеси этген терсликни тюзетирге. Сынгар эслеб джюрюрге керекди. Мийик культуралары болгъан къраллада адамла джорукъгъа сыйыныб джюрюйдюле, джарамагъан затны этмейдиле.

29-чу иш. *Сыфатланы табыгъыз, аланы айтымда синтаксис къл-лукъларын белгилегиз.*

1. Булутсуз кёкден а, джангыргъан джерге хычыуун нюрюн джая, джаз башы кюню джылтырайды (Г.Э.). 2. Арбазлада тереклени бутакълары джумушакъ мамукъ бёркле кийгендиле (Т.З.). 3. Тана кибик, уллу кызыл барий иги кесек замандан бери терек тюбюнде джатады (Т.З.). 4. Тау тёббеден тегерекге кырай кетиб, узакъда бир гитче талачыкъда не эсе да бир джылтырагъан затха кёзюм илинди (Т.ДЖ.). 5. Кыара дженгил машина келиб, уллу дорбунну аллында тохтады (Т.З.). 6. Кыара кыузгъун кыанатын кыакъды, учуб'а кетмеди (Г.Э.). 7. Акъбет кыш а сабыр халы, таза ниети бла кишини алдамай эди (Г.Э.). 8. Назир, ауур эшикни ачыб, гюрбеджисини кыарангы сайнасына кирди (Г.Э.). 9. Кечеги кёкню бийигинде уа уялчакъ ай ёзен сууда кыалтырагъан суратына кыараб тура эди (Г.Э.). 10. Сары ай, кыыйыры тау таракълагъа

илиниб, бу тойгъа къараб тургъанчады (Г.Э.). 11. Тау Малкъарда джангы, джарыкъ джырла эшитиледиле (Г.Э.). 12. Ундурукъ аллында уа алтын гулланы ичинде джарыкъ суда алтын чабакъла джюзе болгъандыла (МКЪНТ). 13. Кече ортада дорбунну тешигинден бир сейир кёк джарыкъ уруб, дорбунну ичин кюнча джарытханды (Н.). 14. Татартюбде бир гитче юйчюк болгъанды (КЪМФ). 15. Бир ахшы устаз джашагъанды (КЪМФ). 16. Аулакъ башында уллу къызыл кюн, арбагъа тюшериклей, энишгеден энишге эниб келеди (Т.А.). 17. Дорбунну эшигине къабланыб тургъан къара гыйы ташны аудуруб, [Чюелди] ичине киргенди (Н.). 18. Ингир алада юйге къайтыб келе, бир акъ кёгюрчюнчюк, учуб келиб, имбашыма къонду (Т.ДЖ.). 19. Эртте заманлада Курнаятны ёрге джанында адам сыфатлы бир къара таш болгъанды (Т.ДЖ.). 20. Темирчини джарыкъ кёз къарамы, джауаргъа тюрленнген кюнча, мутхуз болду (Т.ДЖ.). 21. Таула артларындан кётюрюле келген къара булутла кюнню кёзюн джабдыла (Къ.Т.). 22. Мутхуз кюнле ол джыллада кёб болуучу эдиле (Къ.Т.).

30-чу иш. Скобкалада сыфатланы кемлик дараджагъа сала джазыгъыз. Белгиленген сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз.

Бузоула кюте тургъан джашчыкъ, бир тау макъамны да мурулдай, (къара) джассы ташха олтурду (Г.Э.). 2. (Сары) сахтияндан этилген бортфелин да къолтукъ тюбюне салыб, Асхат университетден чыкъды (Т.ДЖ.). 3. Ингир бола, Юзейир танымагъан къарачайлы джаш, тамата бла (ариу) саламлашыб, бир (кёк) конвертни узатды (Г.Э.). 4. Тыш кёрюмдюсю масхабсыз, гырхы болуб тургъанлай, Къарашауай болмагъанча (онглу) тулбарды (Ш.).

32-чи иш. Текстде сыфатланы табыгъыз. Аланы грамматика категорияларын белгилегиз.

Къыз къачырыу адет

1. Бурун заманлада къыз къачырыу адетге саналгъанды. Атана, къыз сабийни юретиб, къолун уста тигиучю, тон тигерге, джаурукъ тигерге, башлыкъ этерге, эркишиге джамчы этерге, тау кийимле тигерге, адебни намысны сабийлигинден юретиб, синшдириб тургъандыла. Уллуну сыйын кёрюрге, къартха сый берирге, къайынларын сыйларгъа, юй джумушну, хант этиуню юретгендиле.

Ата-ана сабийи тышына чыкьса да, анда джунчумай джумуш этерча болса, алай эрге бергендиле. Эки джаны да келишиб, кьыз кьачхан бет бла ата кьарнашыны, не да ана кьарнашыны юйюнден чыкьгъанды. Бир кьауумлары уа, кьыз джаны огъай деб тургъанлай, кьыз бла джаш келишиб, суугъа баргъан сылтау бла ат юсюне миндириб, кьачырыб да тургъандыла. Ол заманда ол да бир тюрлю кьарачай адет болгъанды. Ол заманда кюн кьалай тийе болур эди? Кьызла юслерине тау чепкенле кийиб, джашла да тау кийимле бла тургъандыла.

2. Элинде, джеринде, миллетинде табмагъан сыйын бир башха кьралда табар деб, мен айталмайма. Кьарт атам кьарнашы мындан онсегиз джылны алгъа, кесин тыялмай, муслиман топракьгъа барама деб кетген эди. Аны да джууукьлары, тенглери кьыздыргъан болур эдиле. «Елемен бла кетеменнге мадар джокь», дейдиле. Анда мен аланы кёрдюм. Сокьраннгандан не келсин. Андан бери ол юйден, туудукьларыны юйлеринден алты ёлюк чыкьгъанды. Атамы кьарнашыны тамада кьызы элде айтылгъан ариу эди. Мындан кетгенлери Стамбулну туурасына экинчи айларында джыйылгъандыла. Ары баргъанлай, бютеу юйдегилери тели ауруудан дырын болуб джатханды. Кьарар адам джокь. Ачлыкь, джалангачлыкь да сынагъандыла. Акьылбалыкь болмагъан тамада кьызы, алтмыш джыл бол гъан тюрк пашаны кёзюне илннеди да, не кюрешиб, башын алалмагъандыла. Алты тюменни юслерине атыб, алыб кетгенди деб эшитдим. Элтсе уа — юйюнде дагъыда алты кьатыны, бир-биринден хыны, бири биринден огьурсуз. Атасы-анасы кёре барсала, юйге чакьырмайды. «Не керекди?», «не излейсиз?» деб, хыны-хуну этиб, ууучу бла бир багьыр ачха кьуюб, эшикни этиб кьояды, деб хапар айта эдиле. Энди аны сабийлери да бизникиледен кишини танымайдыла, джууукьлукь кетиб бошагъанды. Джашаулары а сорма да кьой. Амалны такьалгъа джалгъаб, биринбирине джетдиралмай, кьан дыгалас этиб кюрешедиле. Ёлгенлерини кьабырларын кьуюб кеталмайдыла. Таб, кьайтырыкь эселе да, джолгъа нелерин берсинле?! Аны эки кьралны арасында ишин джюрютгенликге, кьагьыт джаздыргъанлыкьгъа, берир затлары джокьду. Джер эркинлик излейбиз деб, джанлары саулай кёрге тюшюб кьалгъандыла.

Санау

31-чи иш. *Бу айтымлада санаулары табыгъыз. Аланы магъана джаны бла къауумлагъа юлешигиз.*

1. Хар орам сайын бирер мыртазакъны сюедиле (Х. А.).
2. Сосурукъ алай этеди: къыш чилледе уллу кёлню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады (Ф.).
3. Эки джылны ичине Осман терек чакълы бир ёсгенди.
4. Ол он джылны ичинде мен кече-кюн да ишледим.
5. Малкъар халкъны ичинден талай белгили джырчы чыкъгъанды.
6. Тана тулукъгъа алты челек суу кирди.
7. Джолну эки джанында да терекчикле ёседиле (К. дж.).
8. Белгили джазыучу китаб басмада быйыл эки романын чыгъаргъанды (З.).
9. Лейля шахаргъа (биринчи автобус бла) кетди (Б. Гул.).
10. Асланбек да аланы къатларына келеди да, юч къарт кюн турушда ташланы юсю бла джарашдырылгъан къалы къангагъа олтурадыла.
11. Айсанатчыкъ да, кеслерини арбазда кюнортагъа келген Батырны эслеб, юйлерине кетеди (О.А.).
12. Юч ай озуб барады (И.Б.).
13. Темирчи Дебетни юсюнден биринчи кер 1881 джылда С.Урусбиев джазыб алыб басмалагъан Рачыкъауну юсюнден таурухда сагъынылады (Ш.).
14. Къасбот, джашларын бирем-бирем келтириб, Къанаматны джанына-джанына салды (Ш.1973, № 4:67).

32-чи иш. *Санаулары белгилегиз, аланы къайсы лексика-грамматика къауумгъа киргенлерин айтыгъыз.*

1. Академик В.Ф. Миллерни архивинде сакъланган текстледе Дебет, джалан уста темирчи кибик угъай, биринчи нартча да суратланады (Ш.).
2. Нарт темирчини юсюнден кёб болмай джазылыб алынган текстледе толу айтылады (Ш.).
3. Сёз ючюн, джюз бла джыйырма джыллыкъ Р.Рахаев айтыб, 1965 джылда джазылгъан текстде Детни туугъаныны юсюнден былай айтылады (Ш.).
4. Лейля шахаргъа (биринчи автобус бла) кетди (Б. Гул.).
5. ДЖабалакъ юйюне кетди (Б. Г.).
6. Кюз артында къарылгъачла бла зурнукла джылы джерлеге кетдиле (К. дж.).
7. Автобус элге кетди (Ш.).
8. Къызыл булутла кюн

батханнга атландыла. 9. Мёлехан, челеклени дынгырдата, суугъа кетди (Х. А.). 10. Къартла, немчаланы келликлерине аджымсыз болуб, чегетге джанладыла (О. Х.). 11. Мазан эл таба узайды (ДЖ. З.). 12. Ала (Ануар бла Фердау), нёгерлерин озуб, нартюх бахчагъа узаядыла (Х. К.). 13. Къартдан кёзюн алмай, джашчыкъ юйюне къачады (ДЖ. Тек.). 14. Мени олтуртур ючюн ныгъышда олтургъанла бир джанына тебирендиле. - Исса, ауур санларын тюзете, аллыракъ тебинди (С. Л.). 15. ДЖылтыраб, къызарыб чыкъгъан огъурлу кюнню кёзю чарс туманнга кёмюлдю (С. Ш.). 16. Мени олтуртур ючюн ныгъышда олтургъанла бир джанына тебирендиле. Исса, ауур санларын тюзете, аллыракъ тебинди. (С. Л.). 17. - Астофирулла, бу ишге къара, - дей, эки къол аязын ёрге-энишге айландыра, башын булгъай чыгъады Дджибек тышына, бети агъарыб баш иесини къыйынлашханына джан аурута (О.А.). 18. Малкъар-къарачай нарт эбосну иги кесеги Дебетни (Деуетни), Алауганны, Къарашауайны юсюнденди. 19. Ала ючюсю да бир ёзекдендиле. 20. Дебет Алауганны атасыды, Къарашауайны уллу атасыды. 21. Айтхылы нарт темирчи, он тогъуз джашны атасы Дебетди (Ш.).

33-чю иш. *Айтымланы джазыгъыз, санауланы синтаксис къулдукъларын белгилегиз. Белгиленген санауланы морфология джаны бла айырыгъыз.*

Къая джанындан **юч** атлы чыкъдыла (Г.Э.). 2. Чалманланы ичлери **джети джюзюшер** къойдан толуб тургъанды (МКЪНТ). 3. Сейир чолбуну юсюнден хабар **тёрт дунягъа** джайылгъанды (Н.). 4. Фукну кёкде къаласын **тогъуз** бёрю бла **тогъуз** сюлесин сакълаб болгъанды (Н.). 5. Эртте заманда сатыу-алыу къайнагъан элледен биринде **тёрт** саудюгерчи, бир минг алтыны орталарында джыйыб, файдасын бёлюб, сатыу-алыу этиб джюрюйдюле (КЪМФ). 6. Шабаз къой кютгенли – тамам **тогъуз** джыл (Т.З.). 7. **ДЖетмиш джети миллион** бла **эки джюз минг** адам сыйынган стадион халкъдан тобба-толу эди (Т.ДЖ.). 8. Махмудну юйюне мен **эки-юч** нёгер бла бардым (Т.ДЖ.). 9. Сиз **экигизни** иши махтаулу ишди (Э.О.). 10. Орамда, терек салкъынында, **эки** джашчыкъ ашыкъ ойнайдыла (Т.З.). 11. **Юч** ай озду

– шошлукъ бузула башлады (Г.Б.). 12. Оюнну экинчи кесеги бютюнда кызыу башланды (Т.ДЖ.).

34-чю иш. Текстде сыфатланы табыгъыз. Аланы грамматика категорияларын белгилегиз.

Бу кёб ёмюрлени джыйылгъан халкъ чыгъарма халкъны дуниялыкъгъа къайсы заманда къаллай кёз къарамы болгъаньщ кёргюзедие (Алийланы С.). Устное народное творчество, которое накабливалось веками, отражает видение им картины мира в тот или иной период развития народа.

Бурун меджисуу заманда джахил халкъ табигъатны харзатына къынгыр кёзден къарагъанды (Алийланы С.). В древние времена явления природы людьми воспринимались бо-своему.

Табигъатны хар тюрлениуюн, бузулууун: къарджаугъанны, буз ургъанны, кёк чартлагъанны, Ай, Кюн тутулгъанны, джел къобханны, ким болса да бир иеси болуб, адамгъа джаулукъ этиб ие тургъанча кёргенди. Кёзге кёрюнген агъачны, ташны, сууну, кёкню адамдан таша аллах берген бирер кючлери, бютеу джаныуарланы да кеслерине кёре бирер энчи тиллери барды, айтханынгы ала да, сенича ангылайдыла деб, алай келгенди ол замангы адамны кёлюне (Алийланы С.). Считалось, что природные явления – град, дождь, молнию, гром, снегопад, затмение луны, затмение солнца – происходят бо велению своих «хозяев» и босылаются на землю, чтобы навредить людям. Считалось, что всё видимое - камни, лес, вода, небо – имеют свою, невидимую людям, богами данную силу, У всех зверей есть свой язык, и они бонимают человеческий язык, - считали люди того времени.

Чакъыргъан бла чакъырылгъанны юсюнден бу джомакъ ол замандан бери джюрюйдю (Алийланы С.). Загадка бро зовущего и зазываемого существует с тех времен.

Бюгюн биз бурун къарачай халкъ къарачай ёзенде арба битдириб, энчй мюлк бла джашагъан такъыр заманлада джюрюген билеуден, бегенеден, - биляыукъдан, кюлгырджындан башлаб, бусагъатхы бринч бастагъа,шекер халыуагъа, будай къалачха, акъ ётмекге дери барын джомакъда табабыз. (Алийланы С.). В загадках мы сегодня нахо-

дим названия бредметов, начиная с самых древних времен (билеу, бегене, билямукъ, хлеб, который бекли в золе, , до названий бредметов сегодняшнего дня – рисовая каша, халва, бублик из бишеничной муки, белый хлеб и т.д.

Заман ёте, джашау тюрлене келгенича, XIX ёмюрде юйню джарытыуну джоллары да тюрленедиле. Чырахтанны, балаууз чыракъны, джау чыракъны орунларына къалай, джез, мияла ламбала джайыладыла, шыбла чыракъ чыгъады (Алийланы С.). С течением времени в джзни народа всё менялось – вместо свеч боявились сначала керосиновые лампы, затем – электрические.

Бурун ал къуралгъан классыз джамагъатны заманында эл берген джомакъла, ташха-агъачха, джерге-суугъа этилген болмаса, класс айрылыкъ бла не аз да байламлы болмагъандыла (Алийланы С.). В древние времена, в безклассовом общест ве, загадки складывались исключительно бро камень-дерево, землю-воду.

Биреу джомакъны айтхан сагъатда биреу да, аны джуу-абын табар ючюн, талай заманны терен сагъышха киреди, акъылын кенгнге чачады, эсин кеб затха кетереди, джюрегин минг тюрлю затха байлайды (Алийланы С.). В то время, когда один загадывал загадку, другой, чтобы найти отгадку, глубоко задумывался, его мысли уходили вдаль, его бамять заглядывала в разные уголки, сердце бривязывалось к тысячи вещам.

Алмаш

34-чю иш. *Айтымлада алмашланы табыгъыз. Аланы, тилни къайсы кесегин алмашындыргъанларына кёре, къауумлагъа юлешиб джазыгъыз.*

1. Студентле ол бараклада джеришдиле (З.). 2. Ала къоншу элде джеришдиле. 3. Бу кёлде чабакъ джашамайды. 4. Аллай джерледе бёрюле тюбейдиле. 5. Бу агъачда айыу кёрюнмейди. 6. Биз сууну къатында турабыз. 7. Хабар кесибизни элде джюрюйдю. Аллах айтса, джунчумазбыз: бизни бахчабызда нартюх иги битгенди (ДЖ. Ток.). 8. Мында аллай харбыз, аллай хауун ёседи. 9. Ол шахарда ёсгенди. 10. Аслан кеси ишчи юйюрге ёсгенди. 11. Директор кесини кабинетинде болгъанды. 12. Бюгюн аланы юйлеринде тур. 13. Китаб ол бартаны юсюнде турады. 14. Керох, джолоучу сумка, сора картуз сени столунгу юсюнде турадыла. 15. Бизни шахарда кёб къырал, джамауат, илму, окъуу, къурулуш, саулукъгъа къарагъан д.а.к. учредженицияла бла организацияла ишлейдиле (З).

35-чи иш. *Бу айтымлада алмашланы табыгъыз. Аланы морфология джаны бла тинтигиз.*

1. Сизни ишчилеригиз машокланы джюнден тыкъладыла. Ала хабчюклени ары-бери бысдырдыла. 2. (Милиционерле) кесин джюрюте билмеген джашны бу машинагъа тыкъдыла (К. Дж.). 3. (Къонакъ къатын) юсюнден къолан ботасын тешиб, алайдагъы чюйге такъды (Х. К.). 4. Анисат ийнеге бу халыны сууурду. 5. (Креонт:) Иерме аны адамла баралмаз джерге, ДЖаны сау таш дорбуннга бегитирме (Антигонаны) (М. Т.). 6. ДЖаш джибни хунагъа такъды. 7. Ол (Найыбхан) мал оруннга кирди да, ийнекни тышына чыгъарыб, куудушха такъды (З. Т.). 8. ДЖюкню ала арбагъа къысдыла. 9. Ай, алтын табакъ кибик, бу таулану акъсылдым сары нюрге бёледи (А. Т.). 10. ДЖаз башы джабалакъ ненча къолну, сыртны, тауну, ташны акъ джабыугъа бёлегенди (М. Ш.). 11. Кече къара ботасын джабханды джерге (К. О.). 12. Кюн исси таякъларын джерге чомарт тёкгенди (Ш. М.). 13. Ай, сырт башындан чыгъыб, джарыгъын элге, сабанлагъа джайды (К. Дж.). 14. (Чыккы къызы), дагъыда базманнга къарамай, ачыудан чачыла тургъан Фердауусха эс бурмай, кёзлерин сатыу столда баймез тобха къадады. 15. Салих костюмуну джагъасына дебутат значокну къадады (К. Дж.). 16. Терк

окъуна (къызчыкъ) аланы (офицерлени) къатларындан кенгнге тайды (Б. Г.). 17. Акъ аскерчиле бизни таргъа кирдиле (Б. Г.). 18. ДЖабир аланы совхозну клубуна джыйды (ДЖ. Т.). 19. Абидат къызы болгъан отоугъа ненча кере кирди (Х. К.).

36-чы иш. *Бу къош айтымланы кесеклери бир-бирлери бла къаллай сёзлени болушлукълары бла байланганларыны юслеринден хапар айтыгъыз.*

1. Къумурсха да кесини тѣбесин къоруулайды (Н.с.). 2. Къууанчны бушуу джабар, бушууну къууанч ачар (Н.с.). 3. Къызны джигери арбазындан билинеди (Н.с.). 4. Малны малчыгъа бакъдыр, отну отунчугъа джакъдыр (Н.с.). 5. Мени ючюн чыпчыкъ да сытылмасын (Н.с.). 6. Намыс сатылыб алынмайды (Н.с.). 7. Намыссызлыкъ ёлгеннге нѣгерди (Н.с.). 8. Насыблыны баласы кюнден кюннге баш болур, насыбсызны баласы уа кюнден кюннге джаш болур (Н. с.). 9. Ненча тилни билсенг, анча адамгъа саналырса (Н.с.). 10. Артда кюе-бише айланмаз ючюн, бюгюн джашауунга сакъ болургъа керексе (М.Т.). 11. Сагъат онекиге ишлегенди. 12. Алыкъа джукълар къайгъыгъа уа кирмегенме, - энди джазыллыкъ чыгъарманы сагъышы башымы алыб, джашаусуз этген чакъ; андан къачыб къутулур онг джокъ (М.Т.). 13. Хаджибий шуѳхубуз залим китаб джазгъанды. 14. Бу джол а театрыбызны юсюнден сермегенди *антсыз*. 15. Кѣблени дыгъылларына къатылгъанды (М.Т.). 16. Биз таныгъанлы, литература, театр джашауну орта чыхырында бола келген Ачах улу китабын ол сёзле бла башлаб, кимни да сагъайтады (М.Т.). 17. Кѣзлери джана тургъанлай, басдырыкъланганча болду Науруз (М.Т.).

37-чи иш. *Алмашланы табыгъыз, аланы къайсы лексика-грамматика къауумгъа киргенлерин айтыгъыз.*

1. Элге джетгенлей, мен терк окъуна бредседательге кирдим (Х. К.). 2. Ол заманла мени джюрегимде турадыла. 3. Малкъарлыланы аллай адетлери болмагъанды. 4. Юйде ким эсе да олтурады. 5. Бу дунягъа нек келгенсе? 6. Биз Клухор аууш бла аудукъ. 7. Мени суйгеним болурму, къызла, орамны башында букъу этдирген? (МБА). 8. Ала къонакъланы юйню ичине кийирдиле. 9. Къургъакъ дорбунну ичинде мен кѣб джомакъла эшитгенме тауда (Къ. Къ.). 10. Бизни къонакъ юйге тюшюрдюле.

11. Аны аты битеу дунягъа айтылгъанды. 12. Бу таб джерге адамла терк къондула. 13. Суу ызында бир зат агъарады. 14. Ала юйлери бла санаторийде солуйдула. 15. «...Кёб адам джашагъан джерде санга ыразы болмагъанла, сени суймегенле да табыладыла (Газ. «Заман»). 16. Кесим ариу джайлыкъда бир солуюм (С. Т.). 17. -Къайда мычыдыла была? – деб Батыр терезеге бурулгъанлай, Шакъман бла Даулет киредиле (О.А.). 18. Биз бюгюн джерге урлукъ салдыкъ.

38-чи иш. *Санауну орнуна келген алмашланы табыгъыз, синтаксис къулукъларын ачыкълагъыз.*

1. Кесим ариу джайлыкъда бир солуюм (С. Т.). 2. Элде хыйнычы къатын болгъанды. 3. Биз джашагъан джерде кёб къар тюшеди (С.). 4. Биз Карачаевскеде турабыз. 5. Нёгерим шахарда джашайды. 6. Анда да бол, мында да бол, балдырадждюзде юйде бол (Н.с.). 7. Кюн тау башладан къарады (Къ. Къ.). 8. Кёкню къыйырсыз теренинден бир бири ызларындан джулдузла чыгъадыла (Ш.) 9. Нёгерим дунядан къуруду. 10. Экиси да (Дауум бла Чомур) дунядан джашлай гунч болдула (О. Х.). 11. Зауурдан да джигитле къорадыла дунядан (О. Э.). 12. Аслан дунядан эртте кетди.

41-чи иш. *Алмашланы табыгъыз, аланы грамматика категорияларын ачыкълагъыз.*

Джаш джазыучуланы кёллендирир ючюн

1. аланы джазгъанлары басмалана туругъа керекдиле. Аллында джурналлада, джыйымдыкъ китаблада. Маджал назмулары китаб болурча болса, аны къайгъысын да кёрюрге борчлубуз. 2. аз-кёб болса да, гонорар төлерге керекди. Ол да бир стимул болур бу къыйын заманлада. 3. бу ишни эталлыкъ — ачха-бочха джюрютген адамларыбыздыла. «Акътамакъ» атлы адабият кафеде фахмулу джаш-къыз кёбюрек бола, джазгъанлары да джыйыла барса, бу башында айтылгъан соруулагъа кечерге боллукъду. Иш алайгъа джетсе. Ёзге, элдеде назму джазгъанла болурла, алай а, интернет бла байламлы комбьютерлери-зат болмаз, бизден хабарлы къалай болсунла ала. Кюрешмесек, бир джыйырма джылдан къарачай джазыучугъа тюртюлмей къалыргъа боллукъду. Иш алайгъа бара турады.

Сёзлеу

39-чу иш. *Бу айтымлада сёзлеулени табыгъыз. Аланы магъана джаны бла къауумлагъа юлешигиз.*

1. Уллу юйде ишлеген джууугъуна кокаланыбмы, Ким билсин, Мен, джаш артистге джакъ басардан къалмагъандыла (М.Т.). 2. Мен Сырмаханна ачы сёзюн эшитгеним сайын, тилим артха тартылгъанча болуб, джукъ айталмай, аз сюелмегенме джеримден тебмей, къабханнга тюшген джаныуарча, кеси акъылымда джан-джанымы талай (М.Т.). 3. Бюгюн а, хар ишни халкъгъа тура этерге къолумдан келгенн ангылаб, тейри къылычны тюбюнде *ат чабдыргъан* сунама кесими (М.Т.). 4. Алагъа тюбегеним сайын кюз чарсы табийгъатны тюрлендиргенча, тюрленмей къалмайма (М.Т.).

40-чы иш. *Сёзлеулени табыгъыз, аланы къайсы лексика-грамматика къауумгъа киргенлерин белгилегиз.*

1. Къартчыкъ былайда джашайды. 2. Бир бийик юйню башына чыгъыб, Кавказ табагъа тансыкъ къарайма (МБА). 3. Уруш деген алайды: бюгюн сау джигит тамбла саула арасындан джокъ болады (Къ. Къ.). 4. Къайсын нарт сёзча турады бюгюн да халкъны ичинде (Къ. Къ.). 5. Мен саулай чексиз джерни юсюнде эркинлик кюню джанса сюеме (Къ. Къ.). 6. Арлакъда джиклери бошайгъан адам гысты кибик юй тюбюне аунады (Х. К.). 7. Былайгъа эл эртте олтургъанды. 8. Эсен, Москвагъа кетиб, анда аслам мычыды (Х. О.). 9. Узакъда отчукъ аз-буз джылтырайды. 10. Былайгъа будай себилгенди. Быйыл малла ыстауатда къышлагъандыла. 11. Аллыбызда юч этаджлы юй сюеледи. 12. Ала къоншу элде джеридиле. 13. Анда да бол, мында да бол, балдырадджюзде юйде бол (Н.с.). 14. Хута, алайдан бери атламай туругъуз, тайгъакъды! (О.А.). 15. (Наныкъ:) – Батырны тюнене Наратлыгъа озгъанын Акъ Къалада билгенме, андан хабар келгинчи, ушатханынча, тийрегизде мычы (О.А.).

2. Батырны къой къошу Къая Эшикни тюбюнде къайнабчыкъгъан къара суучукъну джанындады. Къуйрукълу къара къойла чегет къыйырында иссилеб джатадыла. Къозула талачыкъда туз бурунлагъа басыннгандыла. Къап-къара бурма къозулану тѣппелери бла къуйрукъ учулары чыммакъдыла. Ма-

заллы самыр, аланы къараууларыча, туураларында белкъау ташны джанында харам ёлген боз тайны джан сюегин кемиреди.

Кюнню иссиси сынса да, багъырбаш, сокъур чибинле джашау бермейднле. Къая Эшикни башында, къотурланы арасында ышхылды терекле эсленеднле.

Джашау ат бла стауатха киргенлей, самыр, кемире тургъан сюегин къоюб, угулуб джетди. Ол атны тегерегине айланады, къуйругъун къалач этиб, Джашауну аякъларын ийисгейди. Аны тансыкълаб, ит тюрлю тау- ушла этеди.

Джашау, секириб тюшюб, атны айылларын бошлады, бурунлугъундан кюмюшю тюшгенин эследи. Ауузлугъун алды. Аны тёнгерткеден этилген къошну аллында ат илкичге тагъыб, ашыгъыш къошха кирди.

Джамчыны юсюне атыб, мурджарда къалкъыб тур гъан ата- сындан сора къошда тилли кёрмейди. Тыркык- ны юсюнде агъач челекни башын ачыб, белинден ёр ге келе кёмюклениб тургъан къа'йнагъан айранны кё- рюб, чолнугъа узалды. Суусабын къандырыб, атасын уятыргъа кёзю къыймай, дыгаласдан эшикге чыкъды.

41-чи иш. *Сёзлеулени эки къауумгъа юлешиб джазыгъыз: а) тилни энчи кесеклеринден къуралгъанла; б) алмашладан къуралгъанла.*

1. Ол кетгенлей, Шамсият, аны ызындан арбазгъа чыгъыб, школну тегерегине кёз джетдириб, адам къымылдагъанына аджымсыз болуб, ичгери киргенинде, Батырны акъырын сёлеше тургъаны келеди къулагъына (О.А.). 2. (Батыр) кёзлери къарангыгъа юрене башлагъаны бла, энгишге къарагъанында, бачханы башы бла къазылгъан терен ырджыны эслейди (О.А.). 3. Этер амалы джокъду, (Батыр) уллу санланы ауурлукъларын кёлтюрюб тургъан къоллары талгъандыла, джангыдан ызына чыгъыб, таб джер табаллыгъы да джокъду, таукеллениб буруудан къолларын бошлайды, чаууллу чунгургъа тюшеди, къоллары хыршы ташха сыдыртыб (О.А.). 4. Энди, Къундуз джашлары бла инджилмезча, былайда шатырчыкъ къурайыкъ (Къоркъ. Къ.). 5. Онгдан солгъа силдеб, таулу джерге урлукъ чачханды (С. Ш.). 6. Терк окъуна (къызчыкъ) аланы (офицерлени) къатларындан кенгнге тайды (Б.Г.).

42-чи иш. Бу айтымланы синтаксис джаны бла, алада тюбеген сёзлеулени уа морфология джаны бла тинтигиз.

1. Колхозчула, джаз башы сабан ишлерин тынгылы этиб, хорлауну байрамын кьууанчлы белгилейдиле (Гуляев Б. ДЖаяу джолчукъ). 2. Алма терегинден кенг кетмез (Н.с.). 3. Былайдан терк кетерге керекди. 4. Ары узагыракъгъа, ташаракъгъа энерге, джангыз кьолу бла сауутун джерлеб джетишдиралырча (Ш.). 5. Къанамат, ушкогун да баууруна кьысханлай, артха-артха ыхтырыла, къабхакъдан тюше башлады (Ш.). 6. Сора алайлайын Къасбот ичинде бир заты юзюлгена болду: Гитчени ушкогу нек эсе да тохтаб къалгъанды (Ш.). 7. Алай Къасбот, башха джерге сагъайыб ёрге кётюрюлгюнчю, энишгеде, таш артындан чыгъыб, биреулен тёрт губбурланыб джортханын кёрдю (Ш.). 8. Ахырда Къанамат тюз къатында къабхакъ башына ёрледи (Ш.). 9. Къасбот, туурагъа чыкъмазгъа кюреше, таланы эрининде агъач бла келалгъаны къадар терк, муштухул келеди (Ш.). 10. Сора алайлайын Къасбот ичинде бир заты юзюлгена болду: Гитчени ушкогу нек эсе да тохтаб къалгъанды (Ш.). 11. Алай Къасбот, башха джерге сагъайыб ёрге кётюрюлгюнчю, энишгеде, таш артындан чыгъыб, биреулен тёрт губбурланыб джортханын кёрдю (Ш.). 12. Бираздан Къасбот, кёзден тохтагъан адамлай, кьолун алгъа созду (Ш.).

43-ю иш. Бу сёзлени хайырландырыб, кьош сёзлеуле кьурагъыз. Ала-ны джазылыуларыны юслеринден толу хапар айтыгъыз.

1. Студентле лагерде орунлангандыла. 2. Суу боюнун табсанг, башха джерде кьонма (Н.с.). 3. Былайгъа эл эртте олтургъанды (К. дж.). 4. Сюрюучюле кьошха джеришдиле/джеришлендиле. 5. Кьоншум джангы джерде джарашды. 6. Кёчгюнчюлюкден къайтханда, юйюрюбюз сахарда тохтады. 7. Батальон кёбюрню къатында бегиди. 8. Айджаякъ, келин болуб, юй тёрюнде тохтасын (Ф.). 9. Тиширыула, ол санда ДЖамийлят да, солургъа чыкъмай, залда олтургъан джерлеринде къалдыла (Х. К.). 10. Кёкде ай кёрюндю. 11. Кёкню кенглигинде джулдузла эслене башладыла (И. А.). 12. Анда, узакъда, уллу тюз ёзенде, сары алтынча джылтырагъан будай тебе тёшле кёрюнедиле (ДЖ. 3.). 13. Быйыл малла ыстауатда кьышлагъандыла. 14. Кёк кырдыклы джайлыкълада бла сыртлада джайлагъандыла малла. 15. Кязим Мечиев Шыкъыда туугъанды.

16. Джюрегимде умут тууады (Къ. Къ.). 17. Башымда назму джаратылды. 18. Майданда адам джукъаргъанды. 19. Сууну джагъаларында гюлле кёбейгендиле. 20. Элде малла азайгъандыла (З.).

44-чю иш. *Бу сёзлени хайырланыб, кьош сёзлеуле кьурагъыз. Аланы джазылыуларыны юслеринден айтыгъыз.*

Бу кюн, танг бла, бу сагъат, ол сагъат, бу джыл, бирси кюн, бир джол.

45-чи иш. *Айтымлада сёзлеулени табыгъыз, аланы къайсы лексика-грамматика кьауумлагъа киргенлерин белгилегиз.*

Студентле лагерде орунланнгандыла. Суу боюнун табсанг, башха джерде кьонма (Н.с.). Былайгъа эл эртте олтургъанды (К. дж.). Сюрюучюле кьошха джеришдиле/джеришлендиле. Кьоншум джангы джерде джарашды. Кёчгюнчюлюкден къайтханда, юйюрюбюз сахарда тохтады. Батальон кёбюрню къатында бегиди. Айджаякъ, келин болуб, юй тёрюнде тохтасын (Ф.). Тиширыула, ол санда Джамийлят да, солургъа чыкъмай, залда олтургъан джерлеринде къалдыла (Х. К.). Кёкде ай кёрюндю. Кёкню кенглигинде джулдузла эслене башладыла (И. А.). Анда, узакъда, уллу тюз ёзенде, сары алтынча джылтырагъан будай тёбе тёшле кёрюнедиле (ДЖ. З.). Быйыл малла ыстауатда кышлагъандыла. Кёк кырдыклы джайлыкълада бла сыртлада джайлагъандыла малла. Кязим Мечиев Шыкыда туугъанды. ДЖюрегимде умут тууады (Къ. Къ.). Башымда назму джаратылды. Майданда адам джукъаргъанды. Сууну джагъаларында гюлле кёбейгендиле. Элде малла азайгъандыла (З.).

46-чы иш. *Айтымлада сёзлеулени табыгъыз, синтаксис кьуллукъларын белгилегиз.*

Хар орам сайын бирер мыртазакъны сюедиле (Х. А.). Сосурукъ алай этеди: кыш чилледе уллу кёлню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады (Ф.). Эки джылны ичине Осман терек чакълы бир ёсенди. Ол он джылны ичинде мен кече-кюн да ишледим. Малкъар халкъны ичинден талай белгили джырчы чыкъгъанды. Тана тулукъгъа алты челек суу кирди. ДЖолну эки джанында да терекчикле ёседиле (К. дж.). Белгили джазыучу китаб басмада быйыл

эки романын чыгъаргъанды (З.). Лейля шахаргъа (биринчи автобус бла) кетди (Б.Гул.). Асланбек да аланы къатларына келеди да, юч къарт кюн турушда ташланы юсю бла джарашдырылгъан къалы къангагъа олтурадыла. Айсанатчыкъ да, кеслерини арбазда кюнортагъа келген Батырны эслеб, юйлерине кетеди (О.А.). Юч ай озуб барады (И.Б.). Къасбот, джашларын бирем-бирем келтириб, Къанаматны джанына-джанына салды (Ш.). Бир джол да, нартланы ёмюрлеринде, нарт Дебет таугъа ташла джыяргъа кетгенди. Кече ол бир дорбунда къалгъанды (Н.).

47-чи иш. *Текстде сёзлеулени табыгъыз, аланы грамматика категорияларын ачкълагъыз*

1970-чи джыллада Лайпанланы Сейит Ючкёкенде адабият бирлешлик (литературное объединение) къурагъан эди. Ары джюрюгенле: Аппакъланы Ибрахим, Биджиланы Идрис, Ёзденланы Барисбий, Эриккенланы Къази-Мухаммад, Лайпанланы Билал, Берберланы Бурхан, Лайпанланы Сейит кеси. Ол айтылгъан адамланы китаблары да чыкъдыла, бары къралны джазыучула Союзуна да кирдиле. Сейитни ол ишин унутургъа боллукъмуду? 6 адамны джазыучу джолгъа чыгъаргъан Сейит барыбызгъа да юлгюдю. Юлгюдю, алай а, не эсе да, аныча кюрешген джокъду бюгюнню джазыучуларыбызда. Неда болсун, тарыгъыргъа юреннгенбиз, иш этерге уа — огъай. Кертиди, уллу къуллукъда, оноуда тургъан адамларыбыз Алийланы Умарча болсала, бизни джерибизге, тилибизге да къоркъуу болмаз эди. Китабла, джурналла, газетле да чыгъар эдиле. Броблема болмаз эди Ана тил бла адабиятдан дерс китабланы чыгъарыу. Бюгюнню башчыла уа, устазланы, алимлени, джазыучуланы айтханларын къулакъгъа да алмайдыла — 20 джыл къарачай тилден, адабиятдан дерс китабла кереклиси чакълы чыкъмай, школада сабийлени не бла окъутургъа билмей тургъанлы. Сора, тилибиз кетиб барады, сабийле тилни билмейдиле дерге кюрешибиз. Аюню кёре тургъанлай, ызын ызлагъанча... Къарачайны аты бла оноугъа, къуллукъгъа илиниб, Къарачайны джерин, тилин, адамын сакълар джанындан джукъ этмегенле — ишлеринден кетерге керекдиле. Ана тилибизни ёлтюре тургъанла аладыла — миллет ресспубликаны къурагъан эм уллу халкъны — газети, джурналы джокъду, ана тилге юретген дерс китабла чыкъмайдыла, суратлау адабиятны айтмай огъуна къояйыкъ. Миллет иш биздеча «оу» тюлдю хоншу ресубликалада (Л.Б.).

Къысхартыула

- Г.Б.** – Гуртуланы Берт. Джашауну къыланчлары / Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- Г.И.** – Гадийланы Ибрагим. Ёч/ Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- Г.Э.** – Гуртуланы Элдар. Малкъарбеклары. – Нальчик: Эльбрус, 2003.
- З.** – «Заман» газет.
- З.ДЖ.** – Залийханланы Джанакъайыт. Инал бла Кяусар / Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- И.Б.** – И. Бабаев. Чексиз джер 1994.
- КъМФ** – Къарачай–малкъар фольклор
- Къ.Т.** – Къоджакъланы Тамара. Атамы тону / Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- МКЪНТ** – Малкъар–къарачай нарт таурухла. – Нальчик, 1966.
- Л.б.** – «Ленинни байрагъы» газет.
- Н.** – Нарты. Героический эбос балкарцев и карачаевцев. – М.: Наука. Изд. Восточная литература, 1994. – 656 с.
- Н.с.** – Нарт сёзле.
- Т.А.** – Тёббеланы Алим. ДЖол кююю / Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- Т.ДЖ.** – Токумаланы ДЖагъафар. ДЖашырын туюмчек / Малкъар брозаны антологиясы. – Нальчик: Эль–Фа, 1995.
- Т.ДЖ.а** – Токумаланы ДЖагъафар. Сайламала. – Нальчик: Эльбрус, 1995.
- Т.З.** – Толгъурланы Зейтун. Тёгюлген минчакъла. – Нальчик: Эльбрус, 1997.
- Т.З.** – Толгъурланы Зейтун. Акъ джыйрыкъ. – Нальчик: Эльбрус, 2005.
- О.А.** – Орусланы А. Айсанат. 1 китаб. – Черкесск, 1978.
- Э.О.** – Этезланы Омар. Сайламала. – Нальчик: Эльбрус, 2003.

Учебное издание

Алиева Тамара Казиевна

**Сборник упражнений к курсу
Родной язык**

**(Морфология карачаево-балкарского языка
(именные части речи))**

Редактор	Н.В. Ефрюкова
Корректор	????????????????
Компьютерная верстка	С.А. Бостанова

Подписано в печать _____ 2019 г.

Бумага офисная
Формат 60x84/16
Объем 1,6 п.л.
Тираж 100 экз.

**Издательство Карачаево-Черкесского государственного
университета: 369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 29.
Лицензия Л Р № 040310 от 21.10.1997**

**Отпечатано в типографии Карачаево-Черкесского
государственного университета: 369202,
Карачаевск, ул. Ленина, 46**